

nummer 8 december 1998

TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING

VAN DOCENTEN IN GESCHIEDENIS EN

STAATSINRICHTING IN NEDERLAND (VGN)

KLEIO

**Een nieuw
politiek bestel**

**De arbeiders-
beweging in het
fin-de-siècle**

**Loopbaan of
huwelijk?**

**De ontwikkeling
van nutsbedrijven**

**Filmbeelden
1895 tot 1919**

Algemeen Bestuur

Kees Weltevrede

voorzitter (OAC, KLEIO, Euroclio, contacten met het wetenschappelijk onderwijs, KNHG, SLO, Platform VVVO en de Inspectie)
Dubbeldamseweg Zuid 350,
3312 KT Dordrecht.
Tel. 078 - 6390 699.
Fax 078 - 6399 001
E-mail: c.weltevrede@wxs.nl

Riemke Leusink

vice-voorzitter (Commissie Vrouwen- en Gender-geschiedenis, Euroclio, stofomschrijvingen, CEVO)
Dr. J.P. Heyelaan 4,
3818 GT Amersfoort.
Tel. 033-4657 363,
Fax 033-4657 384,
E-mail leusink@worldonline.nl

Harald Buskop

secretaris extern (algemene correspondentie, Commissie PABO, Atlantische Onderwijs-commissie, VALO)
Sportlaan 370,
2566 LP Den Haag.
Tel. 070 - 364 8946.
Fax 070 - 364 8946.
E-mail: hbuskop@worldonline.nl

Loek Janssen

secretaris intern (correspondentie met VGN-commissies en leden, Commissie Basisvorming, archiefwereld)
Ananasstraat 1,
6543 ZH Nijmegen.
Tel. 024 - 373 4800.
E-mail: janssen.scholten@gironet.nl

Hans Kummerer

penningmeester (financiën en administratie, Didactiek- en activiteitencommissie, contacten met historische verenigingen, omgevingsgeschiedenis)
Dr. Dreeslaan 205,
5707 KC Helmond.
Tel. 0492-551138,
Fax 0492-574277.
E-mail: jn.kummerer@hetnet.nl

Herry Groothuis

(Commissie Vbo/Mavo, Commissie Staatsinrichting, contacten met het Cito)
Bollenhofsestraat 17,
3572 VH Utrecht.
Tel. 030 - 2713 204.
E-mail: h.groothuis@worldonline.nl

Renée Schreuder

(Commissie Volwasseneneducatie, Commissie Cliomatica)
Couwenhoven 46-01,
3703 EM Zeist.
Tel. 030 - 6959 506.
E-mail: srd@pi.net

Ineke Veldhuis-Meester

(Intercommissie, Commissie Havo/Vwo, WIEG, contacten met lerarenopleiders van universiteiten en hogescholen)
Quintuslaan 4,
9722 RV Groningen.
Tel. 050-5270 099.
E-mail: c.e.m.veldhuis-meester@uclo.rug.nl

U kunt zich opgeven als lid van de VGN bij de administratie: Purmerendstraat 239, 2547 JD Den Haag.

Contributies voor 1998:

- Bij bezoldiging t/m HOS-schaal 10: f95,-
- Bij bezoldiging vanaf HOS-schaal 11: f115,-
- VBO/MAVO-docent met drie of meer vakken: f65,-
- Bij minder dan 16 uur: f80,-
- Kennismakingslidmaatschap (alleen voor studenten): f45,-
- Buitengewone leden (zij die niet meer in het onderwijs werkzaam zijn): f85,-
- Partnerlidmaatschap: f140,- een abonnement:
 - Binnenland f100,-
 - Buitenland, f125,- binnen Europa
 - Buitenland, f135,- buiten Europa (luchtpost)
 - Losse nummers f 15,-

Prijzen voor advertenties in Kleio:

- 1 pagina f510,-
 - 1/2 pagina f400,-
 - 1/4 pagina f225,-
- bijsluiters f410,-

Voor nadere informatie kunt u zich wenden tot de eind-redacteur.

VGN-e-mail: <http://home.wxs.nl/~srd/vgn.htm>
VGN-giro: 128701 ,t.n.v. Penningmeester VGN, Den Haag.

Van de redactie

Het loopt weer tegen Kerstmis, en zo zijn we traditioneel in het jaargetijde beland, waarin menige consciëntieuze geschiedenisdocent zich achter het hoofd krabt en denkt: wordt het niet eens tijd mij in de vakantie te verdiepen in het nieuwe eindexamenonderwerp? Dit type docent wordt op zijn wenken bediend met een extra dik decembummer van *Kleio* dat – zo wil het de traditie immers ook – bijna geheel gewijd is aan het komende onderwerp. Ditmaal dus: Nederland 1880-1919.

Eerder in deze jaargang, in juni, heeft u kunnen constateren dat *Kleio* het werk van de stof-omschrijvingscommissie kritisch maar positief volgt. Ook in het nummer dat thans voor u ligt, wordt bij alle waardering de roede niet gespaard, niet zozeer jegens de commissie als wel tegenover bepaalde geijkte geschiedbeelden die wij onbewust meedragen.

P. de Rooy en B. Altena leren ons bijvoorbeeld om eens een slag anders tegen Domela Nieuwenhuis aan te kijken, en ook Aletta Jacobs komt er (bij Marijke Meuwissen) niet geheel zonder kleerscheuren van af. Daartussen in treft u veel andere lezenswaardige bijdragen aan die de blik op ons land rond 1900 weer eens op scherp kunnen stellen.

Een speciale service aan de lezers is het vergelijkend waren-onderzoek van eindexamen-katernen; de tweede maal dat *Kleio* u die biedt.

Door dit alles lijkt de veertigste verjaardag van de VGN – onlangs stijlvol in Dordrecht gevierd – geheel onopgemerkt aan u als *Kleio*-lezer voorbij te gaan; maar dit is slechts schijn, want in het eerste nummer van 1999 zult u een uitvoerige reflectie op dit jubileum aantreffen.

Namens de redactie wens ik u van harte prettige feestdagen toe, en een gelukkig nieuw jaar!

Jan van Oudheusden

Redactie

Jan van Oudheusden,

voorzitter, Massenetstraat 21,
5144 WP Waalwijk.
Tel. 0416 - 33 74 30.
E-mail: jan.oudheusden@wxs.nl

Jos Trippenzee, secretaris,

Beltmolen 30,
3833 KM Leusden.
Tel. 033 - 494 18 24

Ruud Slotboom,

Hazenhof 54,
3451 LL Vleuten.
Tel. 030 - 677 40 61.

Huub Oattes,

Roerdomp 80,
3641 TK Mijdrecht.
Tel. 0297 - 28 11 97.

Carla van Boxtel,

Evieveland 6,
5422 AK Gemert.
Tel. 0492 - 36 11 36.

Hans Pols,

Van Aerssenstraat 140,
2582 JT Den Haag.
Tel. 070 - 3501 380.

Marijke Meuwissen,

Kwartelstraat 34bis,
3514 EW Utrecht.
Tel. 030 - 273 1670.

Stefan Boom,

Albrechtlaan 28,
1404 AL Bussum.
Tel. 035 - 694 87 42

Tineke Bogaerts,

eindredactie,
Omloop-West 9,
3402 XM IJsselstein.
Tel. 030 - 688 35 76
Fax 030 - 688 84 59
E-mail: c.bogaerts@consunet.nl

ISSN 0165-6449

Wilt u artikelen voor Kleio toesturen aan de secretaris van de redactie. Berichten voor de Kleiokrant, aktualiteiten, mededelingen van commissies, aankondigingen, brieven: alles betreffende het komende nummer moet naar de eindredacteur.

RIJKSINKOMSTENBELASTING.

Belastingjaar 1916/1917.

(1 Mei 1916 - 30 April 1917.)

AANKLAGBILJET.

P1

op het

bordje van de Staat

1880

BEGROTINGSPERIKELLEN

1919

openingstijden:

dinsdag t/m zondag van 11 tot 17 uur

gesloten: maandag, 1e kerstdag, nieuwjaarsdag,

1e paas- en pinksterdag en koninginnedag

toegang gratis

10 OKTOBER 1998 - 30 MEI 1999

Belasting & Douane Museum

Parklaan 16, 3016 BB Rotterdam, tel.: 010 - 436 56 29

op het bordje van de Staat

begrotingsperikelen 1880 - 1919

De tentoonstelling 'Op het bordje van de Staat: begrotingsperikelen 1880-1919' laat zien hoe de taken van de overheid veranderden.

Kiesrecht, schoolstrijd en sociale wetgeving waren er de oorzaak van dat het bordje van de Staat geleidelijk gevuld werd met nieuwe 'gerechten'.

Een van de ingrediënten voor dit menu was een belastingheffing naar draagkracht. Veranderingen op nationaal niveau worden vergeleken met de lokale situatie in de havenstad Rotterdam.

Deze eneverende periode uit de Nederlandse geschiedenis wordt zichtbaar én hoorbaar gemaakt met onder andere spotprenten, affiches en... cabaret uit het begin van deze eeuw.

Het Belasting & Douane Museum
is te vinden in Rotterdam
tussen Spido en Euromast.

Openbaar vervoer: vanaf Rotterdam
CS: tram 5, richting Willemsplein,
halte Westplein. Metro: station
Leuvehaven.

Auto: borden 'Euromast' volgen.

inlichtingen: tel.: 010 - 436 56 29
e-mail: info@belasting-douanemus.nl
website: <http://www.belasting-douanemus.nl>

**BELASTING & DOUANE
MUSEUM**

Belasting & Douane Museum: leuker dan je denkt!

In dit nummer

- 2 *De vestiging van een nieuw politiek bestel in Nederland*
Zonderlingen en oproermakers
Piet de Rooy
- 10 *Het veranderde gezinsleven, 1880-1919*
'Een hemel op aarde'
Dirk Jaap Noordam
- 15 *De arbeidersbeweging in het fin-de-siècle: Domela Nieuwenhuis*
Emancipatie tussen aanhalingstekens
Bert Altena
- 19 *Vrouw en beroepsarbeid: loopbaan of huwelijk?*
Geertruida Carelsen, paleisdame van de koningin der aarde
Jannie Poelstra
- 25 *Overheidszorg in Amsterdam*
De zaak Vervaeke en de ontwikkeling van nutsbedrijven
Bauke Marinus
- 29 *Rondom 'Een nieuwe eeuw. Nederland 1895-1919'*
Wie zich verbaast, stelt vragen
Jan van Oudheusden en Iluub Oattes

En verder

- 34 *Boek van de maand (Marijke Meuwissen)*
- 36 *De katernen over Nederland 1880-1919*
- 48 *Boeken*
- 52 *Kleiokrant*

**De vestiging van een nieuw politiek bestel
in Nederland, 1880-1919**

Piet de Rooy

Zonderlingen en oproermakers

2

In de stofomschrijving van het onderwerp voor het centraal examen 'Een nieuwe eeuw, nieuwe verhoudingen? Nederland 1880 - 1919. Op het breukvlak van twee eeuwen' werd gekozen voor emancipatie als rode draad. Jammer dat geen aandacht werd besteed aan de politieke component, aldus prof.dr. P. de Rooy in zijn lezing tijdens de nascholingsconferentie in Leiden september jl. In de periode 1880 tot 1919 voltrok zich de val van de liberale politieke cultuur en kwam er een nieuw ideologisch bestel, dat tot ongeveer de jaren zeventig heeft stand gehouden. In dat kader is de breukvlak- of fin-de-siècle-problematiek beter te belichten dan vanuit het perspectief van emancipatie. Nieuwe politieke leiders met andere doelen en middelen kwamen naar voren: Kuyper, Domela Nieuwenhuis, Troelstra ... 'Een heroïsch tijdperk ...'

**Prof.dr. P. de Rooy doceert Nederlandse
Geschiedenis aan de Universiteit van
Amsterdam.**

In grote lijnen is de discussie over het fin-de-siècle wel bekend. Jan Romein heeft in Nederland met zijn indrukwekkende boek *Op het breukvlak van twee eeuwen* uit 1967 met een overvloed aan gegevens aannemelijk proberen te maken dat omstreeks 1900 de gehele werkelijkheid – de sociale, de politieke en de culturele – omslaat.

Centraal staat het feit, dat de hegemoniale positie van de liberale bourgeoisie verloren ging: de politieke en economische macht werd ondergraven, het vooruitgangsgeloof moest worden opgegeven en daarmee ook het positivisme; terwijl het reusachtige Azië ontwaakte, was Europa plotseling oud en grijs – het zelfvertrouwen, op vrijwel ieder terrein, ging verloren. Dit kwam nog het meest uitgesproken naar voren, volgens Romein, in de opkomst van die talrijke *'kleine geloven'*, de spiritisten en theosofen, de astrologen en magnetiseurs, de vegetariërs en geheelonthouders en al die andere profeten, *'grote en kleine, gave en geschon-dene, begaafde en alleen maar listige'*. En in zijn fascinerende overzicht van deze wildgroei stelde hij vast: *'Er is wel geen indringender bewijs voor de fundamentele onzekerheid en onbevredigdheid van deze tijd dan dit salutisme en idealisme, dit haken naar heil en heiligheid'*.¹

Een nieuwe kijk

Een dergelijk crisisbeeld heeft lange tijd, ook internationaal, de visie bepaald. Maar in 1990 kwam daar verandering in. Op een tweetal symposia werd naar voren gebracht, dat de interpretatie van Romein gebaseerd was op de onjuiste veronderstelling dat de bourgeoisie in de negentiende eeuw zo'n onwankelbaar bolwerk was geweest van *'trots en nuchter zelfver-trouwen'*. Dit was echter een illusie: het zelfvertrouwen was veelal niet veel meer dan een fragiele façade. De negentiende eeuw als geheel kende enorme spanningen. Men denke aan het ineensorten van de religieuze consensus, de gevolgen van een steeds sterker wordend moralisme en seksuele beheersing, de beklemmende zorgen over de onstuitbaar geachte opkomst van de democratie, de schuldgevoelens over de groeiende kloof tussen arm en rijk door een zichtbaar amoreel kapitalisme – en dan hebben we het nog niet over het vervagen van het onderscheid tussen mannen en vrouwen of de aantasting van landschap en stedschoon.

Voor al de laatste jaren is er dan ook een aantal studies en dissertaties verschenen die een veel dynamischer en spannender negentiende eeuw laten zien, waarbij ik denk aan de publicaties van Stuurman, Te Velde, Dudink en bovenal Aerts over het tijdschrift *De Gids*.²

Op deze manier was er geen sprake meer van een simpele tegenstelling tussen een fiere, rustige zelfbewustheid gedurende de eeuw enerzijds en een acute onzekerheid aan het eind van die eeuw anderzijds. Daardoor ontstond er ruimte om de periode rond het breukvlak veel meer te zien als een zeer actieve, zo niet bruisende periode. Het fin-de-siècle werd, om het zo te zeggen, ontheven van de taak een specifieke periode aan te duiden en werd een term voor een bepaalde gemoedstemming, een kleur op een veel gevarieerder palet.³

Een eerste begin van deze nieuwe visie werd zichtbaar in het speciale nummer van de *Bijdragen en Mededelingen* in 1991, dat verscheen onder de titel *'Breukvlak in Nederland?'* en zij zette krachtig door in de bundel *Opmaat van een nieuwe eeuw*, die in 1995 verscheen.⁴ In dit laatstgenoemde boekje kon de nieuwe tijd bijna niet krachtig genoeg worden onderstreept, bijvoorbeeld met een op zich aardig artikel over de introductie van de telefoon. Daarin wordt de telefoon gebruikt als symbool voor de ingrijpende vernieuwing waarin Nederland zich vanaf de jaren tachtig bevond, ingrijpender zelfs dan in de ons omringende landen. Daarbij raakt toch enigszins op de achtergrond dat het aantal telefoongesprekken lange tijd buitengewoon matig was en pas in de jaren twintig en dertig de telegraaf zou verdringen, zoals in diezelfde jaren de tram en de lokale spoortrein het zouden gaan afleggen tegen autobus en vrachtauto.⁵

Om de modernisering maar zo veel mogelijk gewicht en reliëf te geven verdringt de prehistorie als het ware de historie. Het is in dit licht dan ook niet verwonderlijk dat een ander artikel in deze bundel de opkomst van de film bovenal schetst als soort proto-televisie.

Nu lijkt het niet erg verstandig om het ene beeld van een periode simpel te vervangen door het tegenovergestelde en het voortaan niet meer te hebben over decadentie, verveling en onzeker-

heid, maar over opgewekt debat en energieke modernisering. Het lijkt me dat we moeten vasthouden aan de gedachte dat een term als fin-de-siècle – of het daar in gevoelswaarde sterk tegen aanleunende *'breukvlak'* – betrekking heeft op een buitengewoon interessant onderdeel van de periode rond de eeuwwisseling, zij het dat deze niet meer gebruikt kan worden als treffende kenschets van een gehele periode.⁶

Een tijd van emancipatie?

En daarmee ligt dan uiteraard vervolgens opnieuw de vraag op tafel hoe de periode 1880-1919 te karakteriseren is, wat daarin nu de centrale punten zijn.

Opvallend is overigens hoe de stofomschrijvingscommissie dit punt eigenlijk in het midden laat. Bij voorkeur, zo verklaarde een lid van de commissie in *Kleio*, hadden ze de termen *breukvlak* en *fin-de-siècle* helemaal vermeden – *'we zijn er hoogst ongelukkig mee geweest, maar we konden er niet helemaal omheen'* – zonder dat nu echt duidelijk wordt wat daar dan voor in de plaats zou kunnen worden gesteld. Ik denk, eerlijk gezegd, dat hierdoor zware eisen gesteld zullen worden aan het vermogen van docenten en leerlingen om een en ander met elkaar in verband te brengen. De gekozen rode draad, het begrip *'emancipatie'*, lijkt me daarvoor in ieder geval zowel te abstract als in een aantal gevallen misleidend.

Zo zou het bijvoorbeeld niet moeilijk zijn om op zijn minst een tijdje lang vol te houden dat wat indertijd aan grote groepen arbeiders verkocht is als emancipatie, vooral de plicht bleek in te houden om zich aan te sluiten bij betrekkelijk hiërarchisch georganiseerde zuilen. De historisch-socioloog Van Doorn heeft reeds jaren geleden gewezen op het feit dat de emancipatie vooral gezien moet worden als een *'eigentijds systeem van sociale controle'*.⁷ En wat later heeft Kossmann op een vergelijkbare manier vastgesteld: het publiek *'verschanste zich in zijn eigen organisaties waarvan het steeds afhankelijk werd en nam nauwelijks deel aan de politieke strijd'*.⁸

Het resultaat van emancipatie was dus vooral het vormen van een *'lijdelijk'* (Daalder) electoraat, stem- en klappvee.

Nu weet ik dat er over verzuiling nog wel wat meer te zeggen valt, maar op dit punt wil ik staande houden dat het

Troelstra ment zijn horden. Cartoon uit katholieke hoek, aldus 'Het roode vaandel volgen wij', geschiedenis van de SDAP van 1880-1940 door H. van Hulst, A. Pleysier en A. Scheffer (Den Haag 1969-2).

begrip 'emancipatie', bij gebrek aan nadere problematisering, niet veel meer kan inhouden dan dat iedereen het vanaf het einde van de negentiende eeuw wat beter kreeg en niet veel later ook mocht stemmen.

Politieke geschiedenis mag niet ontbreken

Voor een deel is dit probleem ontstaan door het vrijwel ontbreken van de politieke geschiedenis. De commissie vreesde dat dit zou leiden tot het klassieke verhaal van 'de' drie kwesties, die zoals bekend in de jaren 1917-1919 zullen worden opgelost en op een dergelijke 'Whig-interpretatie' zit natuurlijk ook niemand meer te wachten.

Waarom desondanks toch nog eens nader overwogen moet worden meer aandacht te schenken aan het politieke niveau heeft, wat mij betreft, in de eerste plaats te maken met het integratieve vermogen van de politieke geschiedenis. Kossmann heeft in zijn afscheidsrede daarover gezegd, dat lange tijd alom werd erkend dat 'de ordening van de geschiedenis en het verband tussen historische verschijnselen door de geschiedschrijver het beste in de staatkunde kon worden gezocht, want deze knoopte de meest verschillende fenomenen aan elkaar'.

In de universitaire geschiedschrijving was dit echter losgelaten, daar ging het erom de wezenlijke mechanismen van het historisch proces te analyseren, die vooral te vinden waren op de terreinen van economie, mentaliteit en demografie. En zo verwierf, volgens Kossmann, de politieke geschiedschrijving zich het

odium ouderwets, saai en oppervlakkig te zijn.⁹

De laatste jaren is echter een poging zichtbaar aan het worden om aan dit odium te ontkomen. De belangrijkste stap die genomen wordt is de erkenning dat veel dat zich aandient als politieke geschiedschrijving zich bovenal concentreert op de overlegpraktijk in formele organen. Het centrum van de politieke geschiedenis is dan vrijwel vanzelfsprekend parlementaire geschiedenis, met een ring of kring van politieke partijen daaromheen. Maar dit is een zeer beperkte opvatting van het begrip 'politiek'. In een veel bredere opvatting gaat politiek allereerst over de vraag wat eigenlijk 'politiek' is.¹⁰ Als men er zo naar kijkt, dan is de staat een belangrijke factor, maar omvang en taak van de staat zijn nu juist inzet en uitkomst van een politieke strijd buiten de staat. Daarbij gaat het niet alleen om de vraag waar de staat zich nu wel en niet mee mag bemoeien, maar ook om veranderingen in het gedrag van politici en in de verhoudingen tussen politicus, politieke partij en burger en, niet te vergeten, de voortdurende herschikkingen van macht tussen het lokale, nationale en boven-nationale niveau.

Het gaat dan, kortom, om veranderingen in wat Habermas indertijd de 'openbaarheid' heeft genoemd, of in de politieke cultuur.

Het interessante van de periode 1880-1919 is, naar mijn mening, dat zich daarin de val van de liberale politieke cultuur heeft voltrokken en de opkomst

van een nieuw, ideologisch politiek bestel te situeren valt, dat vervolgens ongeveer tot de jaren zeventig heeft weten stand te houden.

De liberale politieke cultuur

Het liberale politieke bestel, dat zich in 1848 had gevestigd ging uit van de gedachte van het 'algemeen belang'.

Hoe kon dit het best behartigd worden, wat voor type politicus vergde dit en tot wat voor politiek leidde dat?¹¹

De antwoorden op deze vragen waren voor een liberaal niet erg moeilijk. Het algemeen belang werd het best gediend door de bevordering van het openbare debat. Liberalen verzetten zich tegen een al te gemakkelijke eensgezindheid; zij vonden het juist een genoeg met elkaar van mening te verschillen, zij het binnen de regels van het spel. Alle deelnemers zouden er een eer in stellen alle mogelijke argumenten naar voren te brengen, schijnargumenten te ontmaskeren, waarna bijna vanzelf een rationeel besluit door een vergadering genomen kon worden. Het was duidelijk dat hier weliswaar een zekere retorica aan te pas kwam, maar allerm minst het vuurwerk waarmee later grotere bevolkingsgroepen gemobiliseerd werden.

Politiek was een beschaafd spel dat zich niet verdroeg met 'demagogie'. Dit spel werd vooral gespeeld in de kiesverenigingen, die aanvankelijk als *debating societies* functioneerden, maar zich al snel zouden ontwikkelen tot meer besloten verenigingen, van algemeen politiek forum tot pressiegroep voor een bepaalde politieke overtuiging.

Met een volgende stap, de inrichting van een echte politieke partij, zouden de liberalen – zoals bekend – grote moeite hebben omdat zij voortdurend vreesden dat op zo'n manier het algemeen belang zou worden opgeofferd aan het partijbelang.

De band tussen kiezer en gekozenen in dit liberale politieke bestel was daardoor echter zwak tot niet bestaand. Menig politicus weigerde voor een verkiezing inzicht te geven in zijn standpunten; uiteenlopende kiesverenigingen stelden soms dezelfde kandidaat, zoals ook door een kiesvereniging kandidaten naar voren werden geschoven van zeer verschillende snit en ook de opkomst van de stemgerechtigden bij verkiezingen was in het algemeen nogal laag.

Dat het ook allemaal heel anders kon, was wel duidelijk bij de meest intrigerende democratie van die dagen, de Verenigde Staten van Amerika. In 1880 bijvoorbeeld schreef een auteur in *De Gids* dat dat vreemde land beheerst werd door ruwheid, onzedelijkheid, bedriegerij, kwakzalverij en allerlei andere ondeugden, maar wat hem vooral zo opviel was *'eene eigenaardige manier van argumenteeren; door revolver-schoten in plaats van door een beschaafde repliek'*.¹²

Tien jaar later verscheen in hetzelfde blad een uitvoerige studie over de Amerikaanse politiek, kenmerkend genoeg getiteld *'Amerikaansche toestanden'*. Daarin werd de staf gebroken over Amerikaanse politici, die de politiek immers zagen als *'eene broodwinning, als een middel van bestaan'*, zoals men ook schoenmaker of timmerman kon zijn.

De gevolgen waren dan ook niet uitgebleven: de staat was zeer zwak, de grote partijen kochten steun en bijval en iedere politicus streefde naar plat eigenbelang: *'Eerlijk, open streven voor het algemeen welzijn is zelfs belachelijk; men gelooft daaraan niet'*. Het enige lichtpuntje was dat dit in Europa wel niet zou kunnen doordringen, omdat de staat op een lange traditie kon bogen en dus sterker stond, terwijl bovendien *'de macht van eerlijkheid en bekwaamheid'* hier groter was. Dus zelfs als het hier nog eens zover zou komen dat het algemeen stemrecht werd ingevoerd, dan nog kon men zich vastklampen aan de troostrijke gedachte: *'Men kan het verleden niet wegnemen en van Europeanen geen Amerikanen maken'*.¹³

Amerikaanse toestanden in Nederland

Op het moment dat dit geschreven werd, leek zich dat overigens juist onhoudbaar te voltrekken in Nederland. De oud-liberaal Willem Hendrik de Beaufort schreef rond 1900, het volgende in zijn dagboek: *'Dr. Kuyper is het type van den politicus der democratische maatschappij, naar Amerikaansch model. Voor hem zijn de verkiezingen alles, zijn buitengewone talenten en begaafdheden worden bij uitsluiting gebruikt om de kiezers te bewerken. Daarvoor is noodig een hooge mate van onbeschroomdheid die hem dan ook niet ontbreekt. Hij durft alles te zeggen en te schrijven vooral. Met de waarheid neemt hij het zoo nauw niet, wat indruk kan maken wordt verkondigd, hetzij juist,*

hetzij onjuist. In grove, dikwijls platte beeldspraak worden door hem de zaken voorgesteld, altijd in het licht dat hij wensch. Gemaakte verontwaardiging, verdachtmaking en spot zijn zijne geliefkoosde wapenen. Zijne eigenlijke aanhangers, de zuivere calvinisten uit het volk en de burgerij, volgen hem blindelings'.

En enkele weken later doopte De Beaufort zijn pen nog eens goed in het gifpotje en voegde er het volgende aan toe: *'Kuyper is over het algemeen gehaat, het meest door hen die hem van nabij hebben gekend. Hij is niet oprecht en ten opzichte van de middelen waarvan hij zich bedient weinig keurig.'*

Daarbij hindert zijn misbruik van den godsdienst allen die iets voor godsdienst gevoelen. Ook heeft hij in zijne uiterlijke vormen iets aanstellerigs dat tegenstaat. Zijn gelaat is bekend, het is vereeuwigd in politieke spotprenten. In zijne jongere jaren had hij in zijn voorkomen iets van een katholiek geestelijke, in latere jaren is hij zwaarlijviger geworden en lijkt thans meer op een operazanger. Als redenaar is hij onovertroffen, altijd gereed tot spreken, steeds met een argument klaar, nooit den strijd opgevend. Hij is een onvermoeid werker, die ontzaggelijk veel in zijn leven heeft gedaan en geschreven, maar alles naar mijne meening ten nadeele van zijn vaderland'.¹⁴

De antirevolutionaire politicus Abraham Kuyper, spotprent van Albert Hahn. (Amsterdam, Persmuseum.)

Dit ging de maat van de normale kritiek van de ene politicus op de andere te buiten. Deze afkeer van Abraham Kuyper was meer dan persoonlijke antipathie, het werd ook gevoeld door het feit dat hij Kuyper schuldig achtte aan het teloorgaan van vorm en inhoud van een politiek bestel, zoals hij dat gekend en gediend had.

Op een rustiger moment probeerde De Beaufort de veranderingen die hij voelde te analyseren en stelde toen vast dat de politieke cultuur in Nederland in de laatste kwarteeuw ingrijpend van aard veranderd was. De kern van die verandering was de democratisering, die niet meer ongedaan gemaakt kon worden – helaas overigens. Wat nu nog slechts gedaan kon worden was het nagaan van de nadelen ervan.

Een eerste bezwaar tegen de democratie was dat het zo duur was: men begon meteen te zeuren om meer geld voor allerlei sociale uitkeringen en men stond te springen om een heleboel ambtenaren aan te stellen.¹⁵ Daardoor werd uit het oog verloren waar het

eigenlijk om zou moeten gaan:

'De eigenlijke staatsrechtelijke vraagstukken raken te zien, waar men niet alleen de wetgevende en de uitvoerende macht door elkaar had gehaald, maar zelfs de rechtspraak haar onafhankelijkheid had ontnomen en onder politiek beheer gebracht.

En verder was de democratie vooral geschikt om ongeschikte mensen in het parlement te brengen, ook dat was daar zo zichtbaar. Immers, wat was de taak van het parlement? Aan de ene kant moesten de opvattingen die in het volk leven in de volksvergadering vertegenwoordigd worden; dat aspect was met een democratie wel voor elkaar te brengen. Maar daarnaast moest het parlement wetten maken en dat was

*'een moeilijke kunst. Er is een groote mate van kennis voor noodig: aangeleerde kennis, geschiedkundige bekendheid met de werking van wetten; en kennis door waarneming verkregen, bekendheid met de maatschappelijke toestanden.'*¹⁷

Het is duidelijk dat volgens De Beaufort alleen een goed opgeleide liberaal aan deze vereisten voldeed. Maar wat gebeurde er in de praktijk: het volk koos operazangers, die inspeelden op religieuze sentimenten of platte deelbelangen en zich nauwelijks bekreunden om het algemeen belang en al helemaal niet om de echte staatkunst. En in 1912, toen de gevreesde teloorgang van het liberale politieke bestel zich geheel voltrokken had, kon hij nog slechts nostalgisch omzien:

*'Denk ik mij dertig à veertig jaren terug, toen de liberalen de leidfels in handen hadden, toen de calvinistisch-kuyperianen als zonderlingen en in staatkundigen zin als onmogelijk werden beschouwd, toen men van de socialisten sprak als van een hoopje oproermakers, dan treft het tegenwoordig schouwspel wel sterk.'*¹⁸

Een nieuw bestel

Een nieuw bestel

Het interessante is dat De Beaufort zijn kritiek zo personaliseerde, hij hield Kuyper en Domela Nieuwenhuis persoonlijk verantwoordelijk voor de succesvolle aanval op het liberale politieke bestel. Daar had hij in zekere zin ook gelijk in: het wijst op de nieuwe betekenis die politieke leiders zich aan het eind van de negentiende eeuw hadden verworven. Kuyper en Domela traden immers niet zozeer op als woordvoerders van bestaande politieke wensen en verlangens, zij creëerden een eigen aanhang. Ze bedreven politiek met een heftiger retoriek en grotere emotionele intensiteit dan de liberalen voor wenselijk hadden gehouden.

Het was juist deze nieuwe kwaliteit van het *'lyrisch leiderschap'*, die Kuyper en Domela ook in elkaar herkenden.¹⁹

Op zijn oude dag schreef Domela een brief aan Kuyper waarin hij memoreerde dat zij veel *'trekken van verwantschap'* gemeen hadden; beide waren immers *'buitengemeen geliefd en buitengemeen gehaat'*. Vervolgens bracht hij naar voren dat het eigenlijk vreemd was dat zij elkaar nooit ontmoet hadden,

'maar wees verzekerd dat ik u in die lange rij van levensjaren steeds met de grootste belangstelling heb gevolgd. En zou ik nu achterwege blijven; om tegenover u uit te spreken dat ik in u steeds heb gezien de eminenten leider eener

Aan de vruchten kent men den boom

D-m-l. N-w-nh-s – Wij kunnen tevreden zijn, ex-collega!... Het zaad wat wij gestrooid hebben, gij en ik, begint te kiemen en hier en daar zelfs uit te lopen...

K-p-r – Ach, ik vrees, broeder, dat het nog lang duren zal, vóórdat wij oogsten kunnen. Men verstikt de kiemen met geweld!

D-m-l. N-w-nh-s – Geen moedeloosheid, vriend!... Laat men doen wat men wil. Gij en ik blijven voortgaan met zaden van onrust en beroering en van opstand tegen het gezag met volle handen uit te strooien...

(Spotprent uit Uilenspiegel, 7 augustus 1886.)

*partij, die in beginsel lijnrecht tegenover mij stond maar die er een beginsel op nahoudt.'*²⁰

En daarmee zijn ook de drie centrale elementen in het nieuwe politieke bestel ook duidelijk: politiek leider, beginsel en partij. Kuyper en Domela introduceerden niet alleen een nieuwe vorm van politiek leiderschap, maar veranderden ook wezenlijk vorm en inhoud van de politiek.

Misschien wel het meest wezenlijke verschil was, dat de politiek niet langer een spel was. Daarvoor in de plaats brachten zij iets geheel nieuws. Zij mobiliseerden een achterban op het thema orthodox geloof, respectievelijk sociale misère; zij overtuigden hun aanhang bovendien van de gedachte dat deze de 'eigenlijke' natie vormden. Kuyper promoveerde de gereformeerden zoals bekend tot de grondtoon van de samenleving en Domela kwalificeerde de socialisten als het proletariaat dat voorbestemd was de klassenstrijd te winnen en daarna te heersen.

Daarmee werd een essentiële wijziging aangebracht in de beleving en betekenis van politiek: deze kreeg nu een zingevende betekenis. In de traditionele politiek van die dagen was het de bedoeling om maatschappelijk en persoonlijk leven mogelijk te maken, niet om er zin aan te verlenen. De nieuwe politiek, of deze nu op De Oude Schrijvers dan wel op De Nieuwe Tijd was gebaseerd, was veel ambitieuzer: zij verleende zin en identiteit. Dat gebeurde op twee manieren. Ten eerste door politiek tot het werk van een beweging te maken, van een emotioneel verbonden groep, met grote bijeenkomsten waar die gemeenschap beleefd kon worden en dagbladen die de gemeenschap bestendigden. Ten tweede door politiek te verklaren tot een zaak waar het om het juiste uitgangspunt ging, of, in de termen van die tijd, om het beginsel. Politiek was dus niet langer een zaak van problemen die moesten worden opgelost, maar werd veel meer een manier van leven, gericht op een fundamentele wijziging van het maatschappelijk leven.

De politieke leider en zijn partij

Dit alles impliceerde dat ook de prioriteiten in de politiek heel anders kwamen te liggen. Niet langer was het

*Jonkheer Lohman: "Het is afschuwelijk, hoe harder ik druk, hoe groter hij wordt".
(Spotprent van Albert Hahn jr. over de strijd tussen Kuyper en De Savorin Lohman.)*

beschaafde, juridisch getoonzette debat in de Staten-Generaal de maat aller dingen, maar de manifestatie van het eigen geluid in de samenleving. Deelname aan het parlementaire werk werd aanvankelijk dan ook vooral gezien als een geschikte vorm van propaganda. Over de hoofden der parlementariërs heen werd bovenal het volk toegesproken. Alles was gericht op het veroveren van een zo groot mogelijk deel van de openbaarheid en dat soms in letterlijke zin, van de pleinen en straten, dagbladkolommen en vergaderlokalen. Daarbij ging het er soms wild en rumoerig aan toe, maar het was onvermijdelijk.

Kuyper moest zijn aanhangers wat dat betreft stevig stimuleren, leren ongehoorzaam te zijn en ruzie te maken, leren kortom om op te komen voor het beginsel. Het is typerend dat De Beaufort hem dan ook niet zozeer zag als een serieus politicus, maar vooral als een agitator, een onruststoker. En omgekeerd dacht Kuyper later met veel genoegen terug aan die opwindende beginperiode, 'een heerlijke tijd' zoals hij later schreef. 'Een tijd die aantrok en verkwikte. Het werd een warme aaneensluiting der broederen.'²¹

Domela Nieuwenhuis gebruikte in zijn memoires later bijna dezelfde woorden

over de jaren tachtig, waarin een warme solidariteit was opgebloeid; deze jaren waren 'de schoonste der socialistische beweging'.²²

Juist zijn socialistische beweging bracht de politiek natuurlijk wel heel letterlijk op straat, met talloze vechtpartijen, grote manifestaties en imposante demonstraties. Op partijvergaderingen in die jaren zei hij ook onomwonden dat hij 'het evangelie der ontevredenheid' predikte en dat was natuurlijk toch iets heel anders dan het schrijven van beschaafde brochures of het houden van deftige redevoeringen.

Deze 'wilde fase' van mobilisatie en partijvorming was vooral geconcentreerd in de jaren tachtig. Daarna zal de aard van de politieke opwindingszucht licht gaan wijzigen. Het politieke debat splitst zich als het ware in een intern en extern debat.

De kracht van een beginsel

In het externe debat gaat het om het bestrijden van elkaars beginselen, vooral in verkiezingstijd. De memoires van Wibaut bevatten daar een verhelderende passage over, waar hij verhaalde over zijn ervaringen in verkiezingstijd: 'Het ging natuurlijk in die verkiezingsvergaderingen om de politiek van de dag.

*De tegenstanders moesten worden bestreden, hun zondenregister moest worden uitgesteld (...). Uiteraard kon ik mij van dit programma niet geheel onthouden. Dan zou het geen verkiezingsvergadering zijn geweest. Maar ik begaf mij toch zo weinig mogelijk in kleinigheden, hield mij bij voorkeur aan de grote lijnen van de beginselen, althans van de programma's der politieke partijen. Maar ik verzuisde nooit daarbij zo uitvoerig als het maar even kon, over socialisme te spreken.'*²³

Het preken van beginselen had de voorkeur verkregen boven het spreken over politieke problemen. Voor zover het over allerlei praktische problemen en opgaven moest gaan, werd dat beperkt gehouden tot de verkiezingsstrijd en zelfs dan zo snel mogelijk in het kader van de beginselen geplaatst. In dit externe politieke debat tussen tegenstanders kon op voorhand nooit gewonnen of verloren worden; het was vooral een tournooi waarin voortdurend dezelfde helden optraden, gladiatoren die vervaarlijk zwaaiden met strijdbijlen en enorme zwaarden – legio zijn de politieke spotprenten, waarin politici in volle wapenrusting werden afgebeeld – maar doden of gewonden vielen er niet bij.

Maar hoe anders verliep het politieke debat binnen de partijen in de jaren negentig. Het lijkt wel alsof alle politieke emotionaliteit en heftigheid vanaf dat moment naar binnen is geslagen. De echte politiek leek voor velen wel bovenal te bestaan uit een strijd om het behoud van de zuiverheid der beginselen. En daarbij vielen wel degelijk slachtoffers. Bekend is natuurlijk de harde strijd tussen Kuyper en De Savornin Lohman (denk aan de beruchte Seinpost-affaire in 1895), waarna een scheuring in de Anti-Revolutionaire Partij zou optreden die zou leiden tot de oprichting van de Christelijk Historische Unie. Minstens zo bekend is de strijd tussen Domela Nieuwenhuis en Troelstra, die in volle bitterheid uiteen gingen, waarna in 1894 de SDAP werd opgericht. Dit zijn de jaren waarin bleek dat het beginsel een tweesnijdend zwaard kon zijn: het kon zowel verbinden als scheiden. En dat brengt ons op de betekenis van het beginsel.

Voor partijen als ARP en SDAP ging er niets boven het beginsel. Op grond van het beginsel wist Kuyper de zijnen

bijeen te brengen, zijn strijdmethoden te legitimeren en – niet te vergeten – zijn eigen positie als politiek leider te schragen. Juist het beginsel stelde anti-revolutionairen in staat om hun politiek voor te stellen als van hoger belang dan het gekisbebis over allerlei kleine en materiële kwesties. Kuyper heeft zich dan ook altijd verzet tegen de voorstelling dat zijn partij eigenlijk vooral was opgericht om de bijzondere school gesubsidieerd te krijgen – hij noemde dat zelfs potsierlijk. Het beginsel had consequenties op alle terreinen des levens en in ieder geval voor ieder overheidsdepartement.

Op dat punt onderscheidde hij zich dan ook radicaal van Groen van Prinsterer, die wel beginselen had maar geen beginsel en dus wel medestanders maar geen aanhang. Groen besefte dat ook, toen hij in 1869 aan Kuyper zijn nood klaagde over *'de verdeeldheid onzer zoogenaamde partij, die eigenlijk nauwelijks partij mag heeten, omdat er enkel menigvuldigheid van schakeringen is, maar gemis aan een algemeen begrepen en erkend beginsel. Wij hebben nog geen algemeen erkend a.b.c.'*²⁴ En Kuyper zou zich niet tot de eerste drie letters beperken, maar een decennium later het gehele alfabet hebben uitgeschreven in *Ons Program*.

In de SDAP had het beginsel een vergelijkbare positie. De strijd die daarover al snel na de oprichting van de partij zou uitbreken en op verschillende splitsingen en bijna-splittingen zou uitlopen is meermalen uitvoerig beschreven. Het was zelfs zo erg, dat Troelstra in zijn bekende brochure *Inzake Partijleiding* (1906) zich weer enige ruimte moest zien te ellebogen, waarbij hij in vrijwel alle toonaarden tekeer ging tegen het *'tot dogma verheven "beginsel"'*.²⁵ En in 1934 zou de fractieleider van de SDAP, J.W. Albarda, wel zeggen dat het marxisme volgens hem volkomen steriel was geworden en dat er geen enkele wetenschap meer zweerde *'bij datgene wat een geleerde in het jaar 1849 schreef'*, maar dat was in opperste politieke nood gezegd en bleef zorgvuldig binnenskamers.²⁶

Het is juist die als het ware naar binnengeslagen politiek, geconcentreerd op de koestering van het beginsel, waardoor politieke partijen voor velen als een centrum van identiteit en zingeving functioneerden, met alle voor- en nadelen van dien.

Het voordeel was, kort samengevat, dat het een schijn van eenheid gaf aan allerlei standpunten inzake de meest uiteenlopende politieke kwesties, van zondagsrust tot sociale zekerheid, van het inpolderen van de Zuiderzee tot de aanschaf van militair materieel. Vandaar dat ik deze periode zou willen aanduiden als de ideologische fase in de Nederlandse politiek.

Het nadeel is vanaf de jaren zestig ook duidelijk geworden. Zodra de beginselen hun kracht verliezen, de betovering van de ideologie gaat wijken en de gemoedsrust van de verzorgingsstaat het pragmatisme sterk bevordert, dan raken politieke partijen ook snel hun oude zekerheden kwijt.

Ten slotte

Terug naar de jaren 1880-1919. Dat is mijns inziens dus de periode waarin het oude liberale politieke bestel wordt afgelost door een nieuw bestel, spel vervangen door ernst, debat door standpunt, opvatting door beginsel, de autonome politicus zonder last of rugenspraak door de partijpoliticus, gebonden aan een partijprogramma en in het gareel gehouden door de fractie-discipline.

Deze transformatie was in de jaren tachtig overrompelend hard ingezet en werd met de pacificatie en de nieuwe Grondwet van 1917 afgesloten. Het feit dat toen een aantal lang lopende kwesties zo snel konden worden opgelost was wellicht zelfs te danken aan de geschetste veranderingen in de politieke cultuur en in ieder geval een signaal van de nieuwe stabiliteit die na alle verandering was bereikt.

De rust trad opnieuw in. Voor de oude operazangers restte nog het weemoedig terugblikken op dagen van strijd. Troelstra zou in 1924 opmerken: *'Het heroisch tijdperk van de Partij is afgelopen. Voor dat eerste tijdperk had men bijzondere eigenschappen nodig, anders kwam men er niet in. Wij hebben den weg gebaand; nadien heeft de beweging zich ingeburgerd; dit is een verschijnsel dat overal valt op te merken. De leiders van thans zijn meer gewone mensen ...'*²⁷

Bij dr ABRAHAM KUYPERS 80STE VERJAARDAG. De Nederlandse karikaturisten, van links naar rechts Albert Hahn, Louis Rademakers, L.J. Jordaen en Johan Braakensiek 'wensen dr. Abraham nog een lang leven toe, in het belang van de Hollandsche spotprentkunst' (november 1917).

Noten

1. J. Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen* (2 dln.; Leiden-Amsterdam 1967) II, 227.
2. Siep Stuurman, *Wacht op onze daden* (Amsterdam 1992); Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef* ('s-Gravenhage 1992); Stefan Dudink, *Deugdzaam liberalisme* (Amsterdam 1997); Remieg Aerts, *De letterheren* (Amsterdam 1997).
3. Terzijde zij opgemerkt dat de term 'fin-de-siècle' op die manier ook zijn succesvolle carrière begonnen is. Gewoonlijk wordt de term toegeschreven aan een toneelstuk van M.F. de Jouvenot en H. Micard, dat in 1888 in Parijs werd opgevoerd. Maar zoals Weber heeft laten zien had in meer algemene zin de term zich in de jaren tachtig een betekenis verworven als 'eigentijds', met een ondertoon van 'dubieus'. Zo kon bijvoorbeeld een man die het niet te nauw nam met de soberheid en arbeidsplicht door een rechter terecht worden gewezen als 'un mari fin-de-siècle', zoals rond 1890 een nieuw weekblad *fin-de-siècle* verscheen dat zich toespitste op financiële schandalen: Eugene Weber, *France, fin-de-siècle* (Cambridge, Mass./Londen 1986) 10. Het heeft een vergelijkbare gevoelswaarde

- als tegenwoordig de term 'postmodern', even inhoudsloos, maar zelden positief bedoeld.
4. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* CVI (1991) afl. 4, 569-658; P. Brill (red.), *Opmaat van een nieuwe eeuw* (Amsterdam 1995).
5. Hans Knippenberg en Ben de Pater, *De eenwording van Nederland* (Nijmegen 1988) 63.
6. Vergelijk de opmerking van Osbert Burdett uit 1925: 'The nineties is not a period but a point of view.' Geciteerd naar Alison Hennegan, 'Personalities and principles: aspects of literature and life in Fin-De-Siècle England' in Mikulás Teich en Roy Porter, *Fin de siècle and its legacy* (Cambridge 1990) 209.
7. J.A.A. van Doorn, 'Verzuiling, een eigentijds systeem van sociale controle' in *Sociologische Gids*, maart/april 1956, 41-50.
8. E.H. Kossmann, *De lage landen 1780-1980* (2 dln.; Amsterdam-Brussel [1976] 1986), II, 52.
9. E.H. Kossmann, 'Veertig jaren' in *Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten* (Amsterdam 1987) 468-476.
10. Ido de Haan, *Zelfbestuur en staatsbeheer. Het politieke debat over burgerschap en rechtsstaat in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1993).

11. Hier volg ik Ido de Haan en Henk te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', in *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CXI (1996) 167-200.
12. W.Koster, 'Klassieke studie tegenover Americanisme', *De Gids* 1880 dl. II, 228-270, citaat 230.
13. A.R. Arntzenius, 'Amerikaansche toestanden', *De Gids* 1891 dl. I, 30-75 en dl. II, 242-292, citaten 242, 282, 291.
14. W.H. de Beaufort, *Dagboeken en aantekeningen* (uitgegeven door J.P. de Valk en M. van Faassen) ('s-Gravenhage 1993) 1018 en 1020.
15. Daarin had hij overigens gelijk: het niveau van de rijksuitgaven steeg in de periode 1890-1910 met 44%, de uitgaven van de gemeenten zelfs met 92%; het aantal ambtenaren liep in deze periode op van 12.000 tot 30.000. Zie J.A. de Jonge 'Het economisch leven in Nederland 1895-1914' in J.C. Boogman e.a., *Geschiedenis van het moderne Nederland* (Houten 1988), 245-276.
16. De Beaufort, 1039.
17. idem, 1042.
18. idem, 559.
19. Deze term is afkomstig van De Haan en Te Velde, *Vormen*, 179.
20. Deze brief is afgedrukt in J.Frieswijk, J.J. Kalma en Y. Kuiper (ed.), *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. De apostel van de Friese arbeiders* (Drachten/Leeuwarden 1988), 61-62.
21. A. Kuyper, *Starrentritsen. Editio castigata* (Kampen 1915) 20-21, geciteerd naar De Haan en Te Velde, *Vormen*, 183.
22. F. Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist. Gedenkschriften* (Amsterdam z.j.) 100, 102.
23. F.M. Wibaut, *Levensbouw. Memoires* (Amsterdam 1936) 151.
24. A. Goslinga, *Briefwisseling van Mr. G. Groen van Prinsterer met Dr. A. Kuyper 1864-1896* (Kampen 1937) 38.
25. M.H.J. Buiting, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP* (Amsterdam, 1989) 283.
26. P. de Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940* (Amsterdam 1979), 146.
27. Jelle Troelstra, *Mijn vader Pieter Jelles* (Leeuwarden (1950) 1980) 150.

'Een hemel op aarde'

"Het huwelijk behoort te zijn eene volmaakte vereeniging van twee, elkanderen oprecht beminnende, deugdzame personen van de ééne en andere kunne, die elkanders welzijn, elkanders vermaak, en vergenoegen bedoelen, die geheel in elkanderen tot één smelten, terwijl zij zich in hun aanminnig kroost zien herleven, het geen zij tot nuttige leden van de menschelijke en burgerlijke maatschappij, en tot eere van den Schepper, door eene gepaste opvoeding vormen – zulk een huwelijk is, in de daad, een hemel op aarde, eene bron van aardse zaligheden, met welken de echtelijke liefde door den liefderijke Vader de menschen gezegend wordt."

In de periode 1880-1919 verdween bij grote groepen in de samenleving het klassieke, traditionele gezin. Daarvoor in de plaats kwam 'het moderne gezin'. Het citaat uit de inleiding op dit artikel kan dit nieuwe gezinsideaal mooi verduidelijken. Uit de relatie die de hier geciteerde schrijver legde tussen maatschappelijke en christelijke deugden, blijkt dat hij beïnvloed was door de Verlichting.

In een ander citaat zag dezelfde auteur *"met verrukking braave moeders haaren zuigeling aan haare borsten met eigen melk op haaren moederlijken schoot koesteren en opkweeken, en zich verlustigen in de lonkjes, die het zuigend wigt haar zo hartelijk toewerpt, terwijl het haar met haar de zachte handjes streelt"*.

Uit de citaten blijkt dat een romantische liefde tussen de echtgenoten en liefde van de moeder (maar ook van de vader) voor de kinderen kenmerken waren van het nieuwe gezinsideaal. Met nog een derde aspect, de huiselijkheid, dus met afscherming tegen de buitenwereld en met beslotenheid, waarin de liefde zich kon uiten, vormen zij de belangrijkste kenmerken van het moderne gezin.

De schrijver tekende hiermee de situatie – in ieder geval in theorie – zoals die omstreeks 1900 bestond. Toch stammen deze citaten niet uit die tijd, maar uit een veel eerdere periode. De schrijver was IJsbrand van Hamelsveld en hij deed de uitspraken in zijn uit 1791 stammende boek *De zedelijke toestand der Nederlandse natie*.

Het nieuwe gezinsideaal

De recente literatuur maakt duidelijk dat de liefde tussen man en vrouw geen uitvinding was van de Verlichting en dus niet pas in het laatste kwart van

de achttiende eeuw was ontstaan. Toch was er een groot verschil tussen de traditionele liefde, die vaak met grote hartstocht gepaard ging, en de nieuwe romantische liefde. Romantische liefde werd namelijk tot een cultus gemaakt en tot ideologie verheven.

Men behóórde te trouwen en liefde voor elkaar te tonen.

Daarbij vervulde de vrouw de belangrijkste taak. Als zij erin slaagde te voldoen aan de eisen die een dergelijk ideaal met zich meebracht, was zij als een 'Madonna' en kon zij als een soort moeder van Christus gelden. Voldeed ze niet aan de taak van liefhebbende echtgenote dan werd ze als een 'Magdalena' beschouwd, weinig meer dan de gevallen vrouw uit het Nieuwe Testament, de prostituee Maria Magdalena.

In de eerste helft van de negentiende eeuw werden deze ideeën in talloze geschriften verder uitgewerkt en ook in vele schilderijen gevisualiseerd. In de

samenleving ontstond hierdoor een scherpe tegenstelling, die tot uiting kwam in het vastleggen van de sociale rollen van man en vrouw. Mannen verdienden de kost en vrouwen verdwenen zo veel mogelijk uit het arbeidsproces (buitenshuis). Het domein van de vrouw kwam in de beslotenheid van het huis te liggen.

Het verschil tussen de seksen werd niet alleen als biologisch gezien, maar trad op elk gebied op. Vrouwen en mannen onderscheidden zich ook door hun kenmerken op psychologisch, mentaal en seksueel gebied. Hiermee was een idee geboren dat men later met het begrip 'gender' heeft aangeduid.

Verbreiding

Uit deze geweldige omslag in het denken valt ook te verklaren waarom het zo lang duurde voordat het moderne gezin in de samenleving goed verbreid was. De motor achter de ideeën was de liberale burgerij, bezield zoals Van Hamersveld, door de Verlichting. Deze groep moest niet alleen een nieuwe visie verder uitwerken, maar had zich ook een, zo mogelijk nog moeilijker, taak gesteld: de hele samenleving moest met haar ideeën worden opgevoed.

De eerste volgelingen van de Verlichting, zoals Betje Wolff, hadden een bijzonder lage dunk van 'gewone mensen', die soms minder verstandig werden geacht dan het redeloze vee. De volksklassen konden alleen met een 'beschavingsoffensief' tot waardevolle burgers worden omgeschoold. Vandaar dat de burgerij de strijd niet alleen voerde tegen echte of vermeende uitingen van losbandigheid, die het ideaal van het moderne gezin ondermijnden, maar ook tegen elke andere vorm van onfatsoen. De nieuwe deugzaamheid betekende bijvoorbeeld het afschaffen van een volksvermaak als het paling-trekken in Amsterdam en een verbod op het houden van een kermis.

Ook via opvoedende maatregelen werd de kruistocht ten behoeve van het fatsoen gevoerd, door muziek ten gehore te brengen in muziektenten in openbare parken, door de instelling van zondagsscholen en vooral met behulp van propaganda in talloze tijdschriften. Omdat in de loop van de negentiende eeuw steeds meer mensen naar school gingen, werden deze als een goed instrument gezien voor het beschavingsoffensief.

Het 'moderne gezin', illustratie uit een laat-negentiende eeuws Sinterklaasboek.

Toch was de burgerij met haar liberale Verlichtingsideeën over het gezin wat tweeslachtig. Want zij voerde ook het verbod in op vaderschapsacties, het mogen zoeken naar de vader van een onwettig kind. Een dergelijke actie had tot doel de man aan te spreken ten behoeve van alimentatie en gaf de mogelijkheid hem tot een huwelijk te dwingen.

Bovendien wilden de liberalen de mogelijkheid tot echtscheiding uitbreiden. Dat gebeurde toen in 1883 'de grote leugen' werd ingevoerd. Vanaf dat moment kon een huwelijk ontbonden worden als een van de partijen overspel als reden aanvoerde en dat door de andere partij niet ontkend werd.

De orthodoxe protestanten en het gezin

Anderen dan de liberalen lieten een veel principiëler geluid over het huwelijk klinken. Het waren de aanhangers van de Reveil-beweging, die in het begin van de negentiende eeuw van

zich deed spreken. Zij kwamen op voor een praktisch (niet dogmatisch) christendom. Zij bezochten gevangenen, stichtten diaconessenziekenhuizen en gaven hulp aan prostituees. Vooral op dit laatste punt, de prostitutie-kwestie, kwamen de verschillen tussen beide stromingen duidelijk tot uiting.

De liberalen waren voornamelijk bezorgd over de volksgezondheid, speciaal in garnizoens- en studentensteden. Omdat jonge, ongetrouwde mannen hun seksuele behoeften nu eenmaal moesten stillen, waren prostituees nodig. Alternatieven bestonden eigenlijk niet; het was immers ondenkbaar dat deze jongeren zich aan deugdzame burgerdochters zouden vergrijpen. De liberalen achtten prostitutie op zichzelf moreel weinig acceptabel, maar toch niet zo slecht als "de zonde van Sodom, lesbische liefde, masturbatie en onanisme". Zij kwamen op voor een systeem van reglementering, waarbij prostituees in registers werden inge-

H. Pierson.

schreven en zich periodiek aan een medische keuring op geslachtsziekten moesten onderwerpen. Daarmee was de volksgezondheid gewaarborgd.

De volgelingen van het Reveil vonden dat de staat met een dergelijk reglementering als souteneur (l'état souteneur) optrad, omdat hij als het ware prostitutie in stand hield en mogelijk zelfs bevorderde.

De weg naar het moderne gezin lag voor deze orthodoxe protestanten in de prostitutiebestrijding. De belangrijkste man in die strijd was Hendrik Pierson, de directeur van de Zettense inrichtingen, die in zijn opvattingen overigens sterk beïnvloed was door de ideeën van de Engelse predikantsvrouw Josephine Butler. Beiden vonden dat het probleem van de prostitutie aan de vraagkant lag, dus bij de prostituut. Butler en Pierson richtten zich dan ook tegen de dubbele moraal; het idee dat de vrouw als maagd het huwelijk moest ingaan, terwijl dit van de man niet werd geëist.

Heel duidelijk stelde Pierson:

"De heiligheid van het huwelijk is onschendbaar, de grenzen tussen kuisheid en ontucht mogen nooit worden uitgewischt".

Anderen, zoals Fabius, hoogleraar aan de nieuwe Vrije Universiteit, gingen nog verder en vonden dat volgens de (straf)wet moest kunnen worden opgetreden tegen de prostitutie en koppelarij (souteneren).

De NVP

De meest succesvolle pressiegroep werd de Nederlandsche Vereniging tegen de Prostitutie (NVP) die Pierson in 1879 stichtte.

Het werkterrein om tegen de reglementering op te treden was allereerst lokaal. De NVP bestookte de gemeenteraden met verzoeken om de bepalingen waarin de inschrijving van prostituties en het medisch toezicht waren geregeld, buiten werking te stellen. Deze tactiek had overigens pas na 1889 succes. In dat jaar organiseerde de Vereniging een groot congres waar ook mensen met een andere dan de orthodox-protestante levensbeschouwing aanwezig waren. Het ging daarbij om leden van Patrimonium, een confessionele vakbond, maar vooral om de Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhoging van het Zedelijk Bewustzijn

(NVVZB). Het bestuur van deze Vrouwenbond bestond uit dames van adel: waarmee zij hun activiteiten voor grote groepen van de bevolking legitimeerden. De NVVZB organiseerden verschillende handtekeningenacties, onder meer tegen de reglementering van de prostitutie.

Door het gemeenschappelijke optrekken met deze Vrouwenbond en andere verenigingen groeide bij de NVP de overtuiging dat prostitutie niet een geïsoleerd probleem was, maar direct verband had met andere vormen van onkuisheid, die ook als een ondermijning van het gezin konden worden beschouwd. Zo richtte de NVP zich tegen de handel in blanke slavinnen (prostituées uit het buitenland), tegen pornografie, het onderzoek naar het vaderschap (waar de liberalen zo

Het bestuur van de Vrouwenbond in 1884.

Negentiende-eeuwse roman, zoals Eline Vere, aldus Couperus, ze graag las. De romantische liefde vierde hierin hoogtij.

gekant tegen waren), het 'vrije huwelijk' (of concubinaat) en tegen onzedelijke handelingen van mannen met jongens.

Een van de belangrijkste doelwitten vormde echter de Nieuw-Mathusiaanse Bond (NMB) die in 1881 was opgericht. De leden van deze bond waren bevreesd voor overbevolking en zagen in geboortebeperving een middel om aan deze ramp te ontkomen. Hoe omstreken de Bond was, bleek bij de goedkeuring van de statuten in 1896. Een storm van protest van sociaal-democraten tot confessionelen van verschillende achtergrond, barstte los. De kwestie kwam ook aan de orde op de in 1898 gehouden Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid.

Coalitie ten behoeve van het gezin

Niet alleen bij de orthodox-protestanten en andere confessionelen groeide het idee dat verschillende vormen van onzedelijkheid met elkaar verbonden waren. Ook liberalen gingen deze opvatting huldigen. Zo werd in 1900 een wetsontwerp ingediend waarin onder strafbare pornografie ook alle aanstootgevende geschriften en afbeeldingen zouden vallen. Daarnaast wilde het een betere bescherming van de

jeugd, binnen en buiten het gezin. Omdat de regering viel, kwam het niet meer tot behandeling van het wetsontwerp. Het nieuwe kabinet Kuyper, waarvoor de confessionelen de meeste ministers leverden, liet de jonge koningin Wilhelmina het spoor van professor Fabius volgen; in de troonrede van 1901 verklaarde zij: "Het zedelijk karakter van het openbare volksleven zal op meer afdoende wijze door de wet beschermd moeten worden".

Deze uitspraak was ook voor de Tweede Kamer toen wat duister. Maar Kuyper legde uit dat dit een verbod betekende op bordelen en op propaganda voor het nieuw-malthusianisme. Zijn kabinet gaf ook een directe ondersteuning aan het gezin door de invoering van de zogenaamde Kinderwetten (1901), waarbij de moeder de ouderlijke macht kon krijgen.

Langzamerhand kwamen er handtekeningacties en demonstraties op gang, die moesten leiden tot één Rijkswet waarin vele vormen van gezinsondermijning strafbaar gesteld dienden te worden en de positie van de minder weerbaren binnen het gezin versterkt moest worden. Het duurde echter nog tot 1911 voordat deze kwestie geregeld was. Toen nam men een striktere handhaving van de openbare eerbaarheid en een betere bescherming van minderjarige in de wet op. De Tweede-Kamermeerderheid, die zich daarvoor uitsprak, bestond uit alle confessionelen en verschillende liberalen. Door de invoering van deze bepalingen had Nederland het karakter van een morele natie gekregen.

Het raakvlak met de samenleving

De tienduizenden handtekeningen die tijdens de verschillende acties werden verzameld en de enige honderden leden die de NVP telde verklaren op niet waarom de verbreiding van het nieuwe gezinsideaal zo succesvol verliep. Die verklaring moet elders gezocht worden.

In 1888 had 6,6% van de totale bevolking kiesrecht voor de gemeenteraad, in 1897 was dat al tot 11,7% opgelopen. Een zelfde ontwikkeling deed zich voor bij het kiesrecht voor de Tweede Kamer: 26% van de volwassen mannen van 25 jaar en ouder mocht stemmen, in 1919 was dat percentage verhoogd tot 63%. Uit de samenstelling van de

Literatuur

D. Damsma, *Het Hollandse huisgezin (1500-heden)* (Utrecht-Antwerpen 1993).

D.J. Noordam, 'Volmaakt geluk? Vier eeuwen huwelijk en gezin in Nederland', in H. Dupuis e.a., *Een kind onder het hart* (Amsterdam 1987), 85-126.

H. van Setten, *In de schoot van het gezin. Opvoeding in Nederlandse gezinnen in de twintigste eeuw* (Nijmegen 1986).

T. Zwaan (ed.), *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa. Van Middeleeuwen tot moderne tijd* (Amsterdam 1993)

gemeenteraden en het parlement blijkt dat de nieuwe kiezers overwegend uit de confessionele groepen afkomstig waren.

Ook op andere terreinen blijkt dat het moderne gezin zich verbreidde. In de loop van de negentiende eeuw ging men later trouwen. Dit is ongetwijfeld te danken aan de hoge eisen die men moest stellen aan een huwelijkspartner met wie men, door de gestegen levensverwachting, langer dan in het begin van de negentiende eeuw moest verkeren. Bovendien steeg het aantal echtscheidingen nauwelijks, ondanks de mogelijkheden die de 'grote leugen' gaf. In dezelfde periode nam het aantal mensen dat nooit trouwde ook af. Het huwelijk werd dus steeds meer de 'normale' levenswijze. Wel daalde het aantal kinderen binnen het huwelijk, waardoor de omvang van het gezin afnam. Tegelijkertijd verminderde het aantal inwonende personeelsleden en verwanten. Daaruit blijkt dat de huiselijkheid een grotere plaats ging innemen.

Spiegel

historiae

Magazine voor geschiedenis en archeologie

Voor de liefhebber en de professional.

Spiegel

historiae is een **maGazine** over geschiedenis & archeologie dat zowel de geïnteresseerde liefhebber als de professional weet te boeien. In zijn ruim 30-jarige bestaan heeft **Spiegel** de juiste balans gevonden tussen **toegankelijkheid** & **diepgang**. Met **actuele dossiers** waarin een actueel onderwerp historisch wordt belicht: van de situatie in België tot de oorlog in Rwanda en van het groene hart van Nederland tot de reorganisatie van het geschiedenisonderwijs.

Overtuig uzelf en neem een **proefabonnement**
of een **voordelig jaarabonnement**

Ja, ik neem een abonnement op **Spiegel**

- ☐ ik neem een **proef**abonnement **historiae**
voor drie maanden voor **f12,50** (i.p.v. f37,50 bij koop van drie losse nummers)
- ☐ ik neem een **jaar**abonnement voor **f79,-** (i.p.v. f97,50)

Abonnement en losse nummers van de cjp-pas betalen voor het jaarabonnement (juni-juni)

Naam

V/M

Adres

Postcode

Woonplaats

Telefoon

Handtekening

 Ik betaal na ontvangst
van een acceptgirokaart

Stuur deze bon in een ongefrankeerde envelop naar:
DUO/Spiegel Historiae, Antwoordnummer 4019, 3500 VB Utrecht.
Of bel voor een abonnement naar DUO: **030 • 258 6126**

Emancipatie tussen aanhalingstekens

Tegen het einde van de negentiende eeuw bestond er nog een sterke gebondenheid aan de eigen omgeving en de eigen stand. Dit had grote invloed op de emancipatie van de arbeiders. Eensgezindheid was ver te zoeken.

In de landelijke politiek namen leiders uit andere standen het voortouw. De werklieden zelf bleven in de verzuilde bewegingen ondergeschikt.

De sociale geschiedenis van Nederland in de negentiende eeuw is in eerste instantie lokale geschiedenis. Je kunt niet zomaar van 'de' sociale geschiedenis van ons land spreken, die geschiedenis was gefragmenteerd over vele gemeenten en nog bezig nationaal te worden. Ook bestuurlijk waren de gemeenten nog het zwaartepunt in het leven van de mensen. Burgemeester en gemeenteraad waren dan ook de eerste autoriteiten die bij de werklieden opkwamen en ver daarachter schimde als een laatste redmiddel: de koning. Die was de vader van het volk en hij garandeerde uiteindelijk gerechtigheid en humaniteit.

Parlement en parlementsverkiezingen lagen lange tijd aan de rand van de waarnemingshorizon der werklieden. Hoezeer, blijkt uit de behandeling van de ongevallenwet (1899-1901). De enige organisatie die toen arbeiders wist te mobiliseren tot het schrijven van verzoekschriften, was het Algemeen Nederlands Werklieden Verbond (ANVV), dat sinds 1885 iemand uit zijn gelederen in het parlement had. Pas de beraadslagingen over de sociale wetten van Talma maakten de werklieden vlak voor de Eerste Wereldoorlog duidelijk, dat politieke arbeid in het parlement iets voor hen kon betekenen. Het is dan ook niet voor niets dat de SDAP pas na 1909 snel groeide.

De gemeente was het eerste werkerrein van de arbeidersbeweging. De organisaties van de vroege arbeidersbewegingen waren niet voor niets federatief opgezet. Heel sterk zien we dit in het Nationaal Arbeids-Secretariaat

(NAS), in 1893 opgericht met als doel een nieuw federatief verband tussen vakverenigingen te vormen. Dit secretariaat maakte uitdrukkelijk geen onderscheid tussen grote en kleine organisaties of tussen organisaties in grote steden en die in kleine plaatsjes. Pas bij de katholieken (1888) en wat later bij de sociaal-democraten van SDAP (1894) en Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) (1906) komen nationale, gecentraliseerde en van bovenaf bestuurd organisaties van de grond. Diamantbewerker Henri Polak wilde dat zijn NVV precies het tegenovergestelde van het NAS werd.

De standenmaatschappij

Nederland was in feite een geheel van lokale standenmaatschappijtjes. De standenmaatschappij was een systeem van sociale ordening, dus van maatschappelijke machtsuitoefening. Een standenmaatschappij hield zichzelf op orde, doordat hogere standen zich

Dr. L.J. Altena is verbonden aan de afdeling Maatschappij-geschiedenis van de Erasmus Universiteit te Rotterdam.

Ferdinand Domela Nieuwenhuis
(1846–1919)

afgrensden van lagere en van die lagere respect eisten en bescheidenheid. Tegelijkertijd hadden ook de lagere standen hun fatsoen op te houden en dat vereiste van ieder lid van de stand een bepaald gedrag: een nijver lid van de maatschappij te wezen naar je stand, niet boven je stand leven, niet door verkeerde handelingen jouw familie en jouw stand te schande maken. Deze formele en informele maatschappelijke ordening van bovenaf geeft negentiende-eeuws Nederland de gestevenheid, waar Multatuli zo tegen fulmineerde.

Het standsonderscheid werd des te beter in de gaten gehouden, naarmate een stand dichtbij de jouwe kwam. Spraken 'de heeren' grofweg van 'het volk', dat volk zelf maakte zeer nauwkeurig onderscheid tussen de werkman die 16.5 cent per uur verdiende en hij die met maar 15 cent thuis kwam. Sprak andersom het volk van 'de heeren', deze wisten zelf maar al te precies met wie men gevoeglijk kon omgaan en met wie niet. Voor heren uit de elite, zoals Domela Nieuwenhuis, was het absoluut *not done* om zich met werklieden te encaanilleren.

Het paste 'heeren' om zich het lot van de oppassende werkman aan te trekken, maar ze mochten de werklieden niet aanzetten zich buiten de grenzen van hun stand te begeven. Werklieden mobiliseren was op zijn minst een eerloos vleien van lagere standen voor eigen politiek gewin, maar vaak erger:

medewerken aan de ondergang van de bestaande, liberale, burgerlijke stand van zaken.

Om dit laatste moest de eerbare burgerij niets hebben van Domela Nieuwenhuis, Kuyper of Schaepman, alle drie volksopruiers met kwaad oogmerk.

Voor de arbeidersbeweging is dit standsgedrag van groot belang om twee redenen. Doordat de werklieden zelf een duidelijk onderscheid in acht namen, was het niet altijd gemakkelijk om verschillende vaklieden in één organisatie te krijgen. Dit gold vooral voor de opkomende 'industriële vakbonden'. Het beroeps- en standsbesef was een belangrijke stimulator om arbeidersverenigingen op te richten geweest, maar voor beroeps-overkoepelende organisaties bleek het een sta-in-de-weg. Het was moeilijk verschillende beroepen in één verband samen te brengen.

Timmerlieden achtten zich te hoog om met metselaars ('muurvarkens') in één organisatie te gaan. Op hun beurt keken dezen neer op schilders en opperlieden, die in feite hun hulpjes waren. In de metaalindustrie was het al niet anders. Federaties van bouwvakkers of van metaalbewerkers kwamen als gevolg hiervan moeilijk van de grond.

Op de tweede plaats kwam het in de algemene verenigingen voortdurend tot spanningen tussen werklieden en 'heeren'. Welke richting in de negentiende-eeuwse arbeidersbeweging je ook neemt, deze spanning vormde daarin steeds een belangrijk element. Reeds in het ANVV klonk soms de roep dat de 'heeren' zich niet met werkmanszaken dienden te bemoeien. Ook in Patrimonium werd, vooral in de jaren negentig, de bevoogding door 'heeren' lang niet altijd geaccepteerd. In katholieke kring vinden we de afstand tussen 'heeren' en werklieden vooral terug in de afwezigheid van werklieden in katholieke werkmansorganisaties.

De Sociaal Democratische Bond

Een bijzonder geval is de SDB met Domela Nieuwenhuis. Het beeld van een Domela Nieuwenhuis die het sluimerende werkvolk wakker schudde, moet aanmerkelijk bijgesteld worden. Socialistische werkliedenverenigingen ontstonden in Amsterdam, Den Haag,

Haarlem, Vlissingen en Rotterdam buiten hem om. Zijn bijdrage aan de werkliedenbeweging bestond aanvankelijk hierin, dat hij sinds 1879 een blad had, waarin óók werklieden konden publiceren (al was de prijs van *Recht voor Allen* in het begin hoog) en dat hij hen de socialistische theorie uitlegde.

De Amsterdamse werklieden beschouwden de arbeidersbeweging als een zaak waarin werklieden het voor het zeggen dienden te hebben. Zo keken ook hun Haagse collega's er tegenaan. Dit vormt de basis voor de crisis die daar in 1885 uitbrak, toen de activist Van Raaij opriep tot verwijdering van de invloed van de 'heeren'. Van Raaij moest het onderspit delven, maar nog zeker vier jaar later bestond in de Haagse SDB-afdeling animositeit jegens 'heeren' die zich mengden in de zaken van werklieden. Tot die 'heeren' werd uitdrukkelijk Domela Nieuwenhuis gerekend.

Deze arbeiderstrots beheerste nadien nog lange tijd de achterban van Domela Nieuwenhuis: na 1893 het NAS, dat niets van inmenging van heren en dus ook niet van politiek moest hebben, en na 1898 de vrije groepen, waarin de anarchisten zich verzamelden.

Een heer als voortrekker

Wat was de plaats van Domela Nieuwenhuis in de SDB?

Hij had uiteraard een belangrijke positie doordat hij *Recht voor Allen* redigeerde. In dat blad voedde hij niet alleen een hele generatie op in de beginselen van het socialisme, maar verdedigde hij dit ook tegenover andere bladen en opvattingen. Ideologisch en sociologisch was hij eigenlijk een bemiddelaar: in de wereld van de 'heeren' verkondigde en verdedigde hij de principes van de arbeiders, in die van de werklieden verklaarde hij theorieën van socialistische 'heeren' en leverde hij bovendien hulpmiddelen voor de dagelijkse strijd voor het socialisme. Met zijn geld zorgde hij ervoor, dat het blad buiten bezwaar voor de bondskas werd uitgegeven. Hij vroeg geen salaris voor zijn werkzaamheden en hij hielp bij de financiering van allerlei faciliteiten voor socialistische, zoals vergaderlokalen. Formeel was zijn functie in de jaren tachtig secretaris van de SDB en werd zijn aanstelling als redacteur op ieder congres besproken (en verlengd).

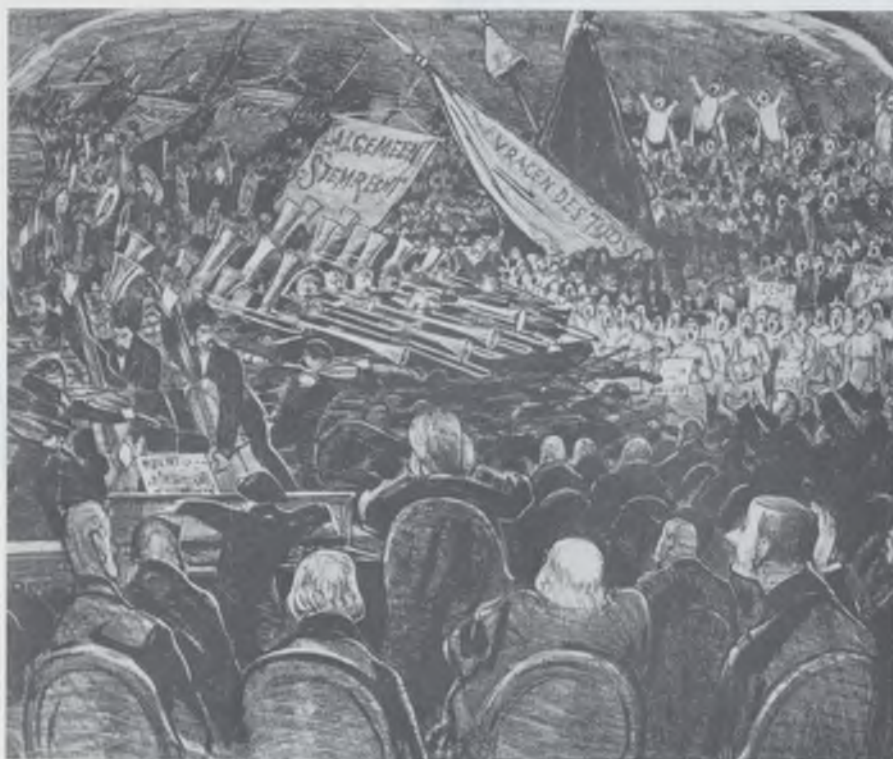
Wie de SDB-jaarverslagen leest, krijgt de indruk dat deze secretaris vooral een opvoeder was. Daar lag zijn kracht en dat was de bron van zijn invloed. Vanuit de SDAP is hij vaak gemaakt tot een getruct machinator, die veenbrandjes stookte, waarvan de SDAP voortdurend het slachtoffer was, maar dat is teveel eer. Domela Nieuwenhuis was veel te secundair, te gesloten, te maximalistisch en serieus, sociaal veel te onhandig om te kunnen machineren.

Die sociale onhandigheid en afstandelijkheid verklaren in combinatie met zijn afkomst voor een belangrijk deel zijn charisma. Hier was iemand die intellectueel ver uitstak boven de medestrijders, die totaal anders sprak dan andere propagandisten, heel anders gekleed ging, bovendien zeer afstandelijk en weinig toeschietelijk was, maar tegelijkertijd voor de vorming van iedere socialist zeer veel betekende. Zijn vergaderingen vormden een zeldzaam hoogtepunt in de dorpsleer. In Friesland togen socialisten in hun zondagse pak naar de vergadering. Soms moesten ze van heinde en verre komen lopen. Hij sprak ingetogen, met zachte stem principiële waarden benadrukkend. Daarnaast paste hij bij zijn redevoeringen domineestruccjes toe, zoals het eindigen met een gedicht. Dit alles droeg ertoe bij, dat de gewijde sfeer op die avond nog intensiever werd beleefd. Na zijn toespraak was het bijna een automatisme dat de zaal opstond en met de pet af (hoeden werden door 'heeren' gedragen) het Vrijheidslied zong.

De typering van Domela Nieuwenhuis als *Us Ferlosser* trekt zijn charisma en zijn boodschap echter teveel in de pseudo-christelijke sfeer. Ze plaatst de SDB en haar leider eigenlijk verkeerd. Hier is geen sprake van *messianisme*, maar van *emancipatie*. Messianistische bewegingen verwachten het heil van buitenaf: de goede koning, Multatuli's legioen van Insulinde, de staat. Emancipatie daarentegen gaat uit van zelf doen, is anti-autoritair en daar moeten we het vroege socialisme, inclusief het optreden van Domela Nieuwenhuis, in Nederland absoluut plaatsen.

De landelijke politiek

Parlement en politiek behoorden voor de werklieden tot de wereld van de 'heeren'. Juist daardoor konden in ANWV- en confessionele kringen poli-

Tekening van Jan Holswilder van de *Vox populi*, de stem van het volk voor algemeen kiesrecht. (Uit: *De Lantaarn* 1885, 19.)

Toehoorders tijdens een bijeenkomst in het Volkspark. Werklieden met petten en heren met hoeden. (Uit: *Eigen Haard* 1887.)

tiek-actieve 'heeren' zich een entree verwerven. Aan hen konden de werklieden de taken in het parlement overlaten, al heerste hierover in de kring van *Patrimonium* na 1890 toenemende ontevredenheid.

In de socialistische beweging lagen de verhoudingen anders. Hier wilden de werklieden zelf hun boontjes doppen en ze wantrouwden 'heeren' die zich met hun zaken kwamen bemoeien.

Zij huldigden een 'arbeiderssocialisme': een maatschappij waarin 'het volk' zou regeren. In hun socialistisch maatschappij-ideaal stonden productie en het werk van de werkmans centraal. Ze dachten over bestuursstructuren van onderop met federatieve verbanden tussen gemeenten, die vooral op het gebied van materiële voorzieningen met elkaar in contact traden, terwijl de werklieden in coöperatief verband produceerden.

Een werkmán in de SDAP: W.H. Vliegen, die meer dan zestig jaar een leidende rol heeft gespeeld in de Nederlandse socialistische beweging.

Het parlement kwam in deze beschouwingen alleen aan de orde om zo'n maatschappij in te voeren. Daartoe was algemeen kies- en stemrecht van belang. Met dit laatste werd bedoeld, dat over parlamentsbesluiten een volksreferendum gehouden diende te worden. Algemeen kiesrecht zou leiden tot een volksparlement waarin 'het volk' het voor het zeggen zou hebben: stonden de 'heeren' tegenover 'het volk' niet als 1:100?

Daarnaast werd echter een ander geluid in de Bond verspreid, dat gebaseerd was op *Das Kapital*. Domela Nieuwenhuis meende: als het opheffen van de uitbuitingsverhouding tussen werkgever en werkmán absolute voorwaarde voor het invoeren van socialistische verhoudingen is, dan moet de socialistische beweging zich op economisch en niet op politiek terrein begeven. Werklieden moeten beginnen met de productie van meerwaarde tegen te gaan.

Het is de kern van wat later het revolutionaire syndicalisme zou gaan heten, dat in 1901 door het NAS officieel omarmd werd.

In 1887 besloot de Bond, dat de socialisten zich in vakverenigingen moesten aansluiten en dat deze voortaan de organisatorische basis van de Bond zouden zijn. Dit bezegelde een verandering van strategie. Al werd die door lang niet iedere socialist begrepen of in praktijk gebracht, het is niet vreemd

dat *Recht voor Allen* in 1888 op een binnenpagina in tien regels kond deed van de verkiezing van 'burger' Domela Nieuwenhuis tot lid van de Tweede Kamer. Die verkiezing was ook voor het nieuwe kamerlid zelf een verrassing.

Na deze verkiezing heeft de Bond deelname aan verkiezingen en parlementaire arbeid alleen maar harder afgewezen. Dat heeft niets te maken met frustraties van Domela Nieuwenhuis. Domela is door zijn parlementaire ervaringen niet gefrustreerd geweest en in frustratie ligt ook niet de oorzaak van zijn geleidelijke overgang naar het anarchisme. Hij en de SDB hadden andere opvattingen over de manier waarop het socialisme bereikt moest worden.

Doordat de SDAP uitdrukkelijk wel in de landelijke politiek wilde meedoen, kreeg het heren-arbeidersprobleem hier andere dimensies. Het initiatief tot oprichting van de partij kwam van lieden, die in de SDB als 'heeren' ervaren werden: Van der Goes, Van Kol, Troelstra. De politiek noodzaakte de partij om in de taal van die 'heeren' goed voor de dag te komen, ook diende de partij als organisatie met 'burgerlijke' organisaties te kunnen wedijveren. Dat versterkte het belang van 'heeren' in de SDAP. Zij konden op verkiezingsvergaderingen zoveel beter spreken, maar het kostte hen tot 1901 de nodige moeite om argwaan te overwinnen en arbeiders op hun plaats te houden. De SDAP werd een partij waarop burgers hun stempel drukten. Slechts wanneer ze van uitzonderlijk gehalte waren, zoals Jan Schaper en Willem Vliegen, konden werklieden in deze partij naar voren komen. In haar kaders vinden we vooral onderwijzers, meesters in de rechten en kleine ondernemers (winkeliers en dergelijke), lieden die een lokale organisatie konden dragen. Helemaal uit de lucht gegrepen is de spotnaam Studenten, Dominees en Advocaten Partij, die Domela Nieuwenhuis en de zijnen de partij gaven, niet.

Slot

De anarchisten buiten beschouwing latend (aangezien die nog slecht in kaart gebracht zijn), organiseerden de Nederlandse werkliedenorganisaties maar een klein gedeelte van de beroepsbevolking. Vooral de socialistische beweging bleef, ook vergeleken

bij de Belgische, klein en zwak. Een hoogtepunt in de arbeidersagitatie als de spoorwegstakingen van 1903 laat dat goed zien.

Naar mijn mening oefende de socialistische beweging dan ook maar een geringe druk uit op verandering in de sociale toestand van ons land.

Bram de Swaan heeft een aantal jaren geleden vastgesteld dat Nederland in 1914 bepaald geen sterk uitgebouwd sociaal stelsel had. In zijn analyse speelt angst voor de sociale beweging een grote rol.

Mijn indruk is, dat de wens om ongewenste ontwikkelingen als in het buitenland te voorkomen, belangrijker is geweest in de Nederlandse besluitvorming, dan druk van de Nederlandse arbeidersbeweging zelf. Angst voor de toekomst, niet angst voor het heden leidde de Nederlandse politiek. Het beeld dat ik van de arbeidersbeweging geschetst heb, maakt dit begrijpelijk.

Voor de ontwikkeling van de werklieden zelf betekende de arbeidersbeweging daarentegen heel veel. Ze droeg enorm bij tot het zelfbewustzijn in de nieuwe tijden, of het nu om werklieden in de opkomende zuilen ging, of om hen die daarbuiten bleven: de leden van het NAS en van de anarchistische beweging. De culturele en politieke vorming die van de arbeidersbeweging uitging was groot. Elke richting zette haar eigen accenten, maar geen liet haar aanhang intellectueel onberoerd.

Zo is de arbeidersbeweging tussen 1870 en 1914 een emancipatiebeweging tussen aanhalingstekens. De vroege socialist en hun erfgenamen in NAS en anarchistische groeperingen slaagden er niet in de arbeidersklasse te emanciperen, maar ze wisten in ieder geval zich zelf een heel eind te bevrijden van conventies en banden waarmee de burgerlijke maatschappij hen omgaf. De werklieden in de verzuilde bewegingen werden enorm ontwikkeld door die bewegingen, maar bleven uiteindelijk in hun eigen beweging toch in een ondergeschikte positie.

Het verhaal is verder bekend: de verzuilde verdeeldheid van het Nederlandse volk heeft er niet toe bijgedragen dat de sociaal-economische en politieke ongelijkheid werden opgeheven.

Jannie Poelstra

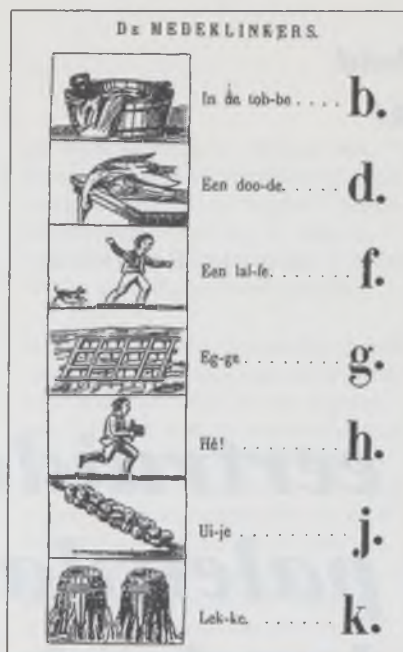
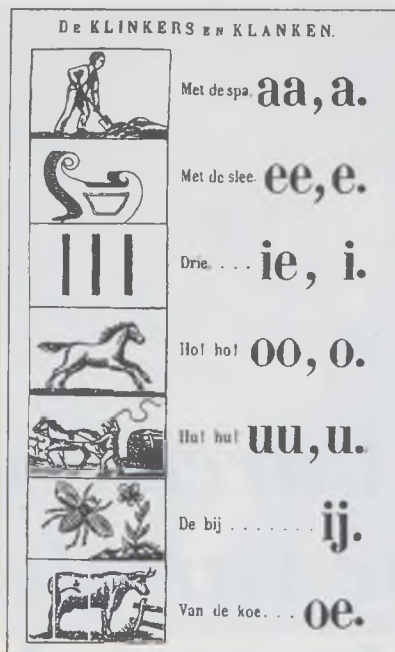
Geertruida Carelsen, *paleisdame van de koningin der aarde*

Vrouwen werkten in 1898 in driehonderd beroepen, maar er waren er veel meer waarin ze niet welkom waren. In de journalistiek waren vrouwen wel doorgedrongen. De vele feministische bladen hadden vooral vrouwen in dienst. Bij de Nederlandse dag- en weekbladpers, 'de Koningin der aarde', trof je echter een grote staf van 'opperofficieren en vleugel-adjudanten' aan, maar slechts een enkele 'dame du palais'.¹

Dr. Jannie Poelstra is verbonden aan de leerstoelgroep Nederlandse Geschiedenis van de UvA.

Geertruida Carelsen. Portret door Louise Hartz. (Archiefdienst Kennemerland)

Uit Prinsen, 'Eerste oefeningen in het lezen' (Haarlem 1819).

De eerste Nederlandse Middelbare Meisjesschool ging in 1867 in Haarlem van start. Klas 5 van de Haarlemse MMS in juli 1884. (Archief Verwey)

Amy de Leeuw (1843-1938), of Geertruida Carelsen zoals haar pseudoniem luidde, was een van die weinigen. In 1880 zette ze de eerste schreden op een nieuwe weg, die van de vrouwelijke journaliste. Bovendien vroeg ze, bijna twintig jaar voordat Eli Heimans een 'krachtige stoot gaf tot hernieuwde belangstelling in de levende natuur', al in 1866 aandacht voor planten en dieren.²

Amy was de oudste dochter van Carel de Leeuw en Maria Penninck Hoofd. Het gezin telde vier kinderen, twee zonen en twee dochters. Carel was ingenieur, Maria een stiefdochter van de bekende Haarlemse tuinbouwkundige Johan David Zocher. Zij had voor haar huwelijk de prijscouranten van het bedrijf Zocher van geschilderde en getekende bloemen voorzien. In Haarlem bezocht Amy de lagere school van bovenmeester Geerligs,

gevestigd in een woonhuis in de binnenstad. Voor de tweehonderdvijftig leerlingen waren twee benedenkamers, twee ruimere bovenvertrekken en een afgeschoten kamer op de tweede verdieping beschikbaar. In de laagste klassen kregen jongens en meisjes samen les, in de hoogste gingen ze uit elkaar. De school was voor Haarlemse standbegrippen uniek. Regel was dat kinderen van arme ouders de armenscholen bezochten en kinderen uit de hoogste stand de opleidingsschool. Voor de groepen daartussen waren er tussen- en burgerscholen. Op de school van Geerligs zat arm en rijk bij elkaar, al domineerden volgens Amy de kinderen 'van een anderen stand, dan waarin ik geboren werd'.³ Vanaf de eerste schooldag bestonden er voor haar twee werelden: 'die van de school en die van ons familieleven. Des Zondags, des avonds en in mijn vacaties ging ik om met kinderen van mijn ouders vrienden; en van Maandag tot Zaterdagmiddag met mijn nieuwe makkers.'

De laatste fascineerden haar.

'Aanvankelijk had hun kennismaking alleen den prikkel der vreemdheid; maar weldra leerde ik in hen eigenschappen waardeeren, die ik en mijns gelijken misten.'

Terwijl Amy niet zonder geleide op straat mocht lopen, pasten haar medescholieren op jongere broertjes en zusjes.

'Zij konden aardappels schillen en desnoods water aan de kook maken, terwijl wij zooveel mogelijk buiten de keuken gehouden werden.' Zij leefden, zo concludeerde ze, 'blijkbaar dichter bij de werkelijkheid dan wij, voor wie voortdurend ouders, gouvernantes, kindermeiden tusschen die werkelijkheid en ons in stonden. Zij leefden gelijkvloers in het maatschappelijk gebouw; ik op den bel-etage. Er was tot nog toe steeds een luchtlaag tusschen mij en den beganen grond geweest.'

Zaken die voor Amy vanzelfsprekend waren, zoals dagelijks vlees eten of nieuwe kleren krijgen, waren voor haar medeleerlingen een feest. En gingen kinderen uit de hogere standen naar school omdat de ouders dit wensten, 'de anderen kwamen op school met het duidelijk besef dat het schoolgaan hunnen ouders geld kostte, en dat dezen zich die opoffering getroosten voor hun toekomstig welzijn'. De botsingen tussen die twee opvattingen trof haar: 'ik gevoelde dat de hunne de betere was: de gezondste'.

De school van Geerligs was de leerschool van de enige rijkskweekschool van Nederland. De onderwijsvernieuwer Pieter Johannes Prinsen leidde de kweekschool; de leerschool van zijn schoonzoon Geerligs, met 'zijn staf van ondermeesters en een nog talrijker zwerm kweekelingen', was de plaats waar zijn nieuwe denkbeelden werden uitgetoetst.

'Mijn school stond er voor bekend dat daar buitengewoon veel werk werd gemaakt van de drie groote punten: lezen, schrijven en rekenen'.

Van de ochtenden, die bestemd waren voor lezen en schrijven, genoot ze. Aan de middagen, die 'op af en toe een half uur zang na', bestemd waren voor het leren rekenen, had ze de pest.

Aan gymnastiek werd op de leerschool geen aandacht besteed. In de jaren vijftig was dit onderwijs nog 'een nieuwigheid, pas uit Duitsland geïmporteerd'. Amy volgde de lessen van Karl Euler. 'In een groot lokaal in de Achterstraat hingen en sprongen wij daar aan verschillende ladders en touwen en moesten ook marcheren als soldaten'.

Voor zanglessen ging ze naar de zangschool van Weidner; dansen, een kunst waar geen jongedame buiten kon, leerde ze van de uit Amsterdam afkomstige dansmeester Rinkes. Hij bracht haar bij wat destijds op dat gebied aan de orde was.

Amy kwam op de lagere school alleen in aanraking met onderwijzers. Onderwijzeressen vond je toen alleen op de bewaarscholen en de meisjescholen. De kweekschool van Prinsen liet geen vrouwelijke kweekelingen toe. Pas in 1860 zou in Arnhem de eerste Nutskweekschool voor onderwijzeressen haar deuren openen, in 1870 gevolgd door eenzelfde school in Haarlem.

Voor vervolgonderwijs waren meisjes in de jaren vijftig aangewezen op particuliere kostscholen of het herhalingsonderwijs.

In de polder

In 1855 werd De Leeuw dijkgraaf van de nieuwe Anna Paulowna Polder en dit betekende voor Amy het einde van haar schoolloopbaan. In de polder moest alles nog worden opgebouwd en een meisjesschool behoorde zeker niet tot de prioriteiten. Voor een kostschool voor Amy ontbrak blijkbaar het geld. In ieder geval was ze aangewezen op huisonderwijs en zelfstudie. Haar

moeder verzorgde de taallessen. *'s Winters werd er veel gelezen, veel voorgelezen vooral, in de verschillende talen die ik gaandeweg had leeren verstaan; en dit vulde voor een deel aan, wat ik aan schoolonderwijs miste.'*

In de polder, winderig en kaal, maar tevens 'de streek van kracht en licht, en toemeloos leven in lucht en water', leerde Amy de natuur kennen 'in al zijn elementen'. De liefde voor planten en tuinen had ze al eerder opgedaan, op de kwekerij van grootvader Zocher. Haar moeder verzorgde ook op dit gebied het vervolgonderwijs. In de kale polder schiep ze een 'weelderig lusthof' en daarmee een leerobject voor haar dochter.

Haar vader was ze behulpzaam bij zijn administratie en hij bracht haar de beginselen van de wiskunde bij. Nauwgelet volgde Amy de natuurkundestudie van haar beide broers aan de Hogeschool. Zij ontwikkelde zich, zoals ze zelf schreef, met hen mee. 'Dat er geen geld was', vertelde ze jaren later aan een journalist, 'het kwam er niet op aan. Wij hadden geleerd te werken, en de wereld met helderen blik te bezien'.⁴

Leven van de pen

Op ruim twintigjarige leeftijd werd Amy schrijfster: 'omdat ik iets te zeggen had'.

Tijdens bezoeken aan Amsterdam had ze gemerkt dat stadsmeisjes 'geen mees uit een musch en geen iep uit een beuk kenden'. In 1866 verschenen haar in briefvorm geschreven verhandelingen over de natuur: *In 't Vrije Veld. Brieven van een landmeisje aan jonge dames*. Ze eindigde het boek met de verontschuldiging dat ze zich verder had gewaagd 'dan onze boerderij en meer had gezegd dan mij misschien als landmeisje paste'. Maar ik vraag u, zo ging ze verder, 'of het u nooit gebeurd is dat uw werk al gaande weg een beetje anders uitviel, dan gij in den beginne hadt bedoeld? Zoo is het mij gegaan (...) Ik heb hart voor de dingen, waarover ik schreef. Uw sympathie zij mij ten teken dat ik zoo voort mag gaan'.

Van dit eerste boek verschenen twee drukken, maar 'wel grappig is', aldus Amy, 'dat ik er nooit iets voor ontvangen heb'.⁵

Hierna begon ze te schrijven voor verschillende bladen. Haar teksten getuigen 'niet alleen van grondige belezenheid, maar ook van dat in-weinig-woorden-het-voornaamste-smakelijk-zeggen, voor den dagbladschrijver vooral een eer-

ste vereischte', schreef de NRC jaren later over de stukken die ze in de jaren zeventig schreef voor *Onze Roeping*.⁶

Amy gebruikte aanvankelijk verschillende pseudoniemen. Korte tijd was ze, in navolging van George Sand en George Eliot, George Zeemeeuw, maar 'het docht mij toch verkeerd, als vrouw onder een mansnaam te schrijven'.

Voor het gematigd feministisch tijdschrift *Onze Roeping* schreef ze onder de naam Mej. de Goeje.

Uiteindelijk koos ze voor Geertruida (haar tweede naam en de naam van haar grootmoeder) Carelsen (naar de voornaam van haar vader).

Intussen bleef ze werkzaam in de polder. Na het overlijden van haar moeder, die voortdurend last had gehad van malaria, verzorgde ze de huishouding van haar vader. Pas na zijn hertrouwen vertrok ze op 37-jarige leeftijd naar Amsterdam. 'Toen kon ik gemist worden.' Kort daarop overleed haar vader en om in haar levensonderhoud te voorzien, verhuurde ze zich voor een jaar als verpleegster in het Burger Ziekenhuis aan de Keizersgracht. Een opleiding tot verpleegster bestond er nog niet. 'Wij leerden de handgrepen

Voorblad 'Betrekkings voor vrouwen. De journaliste'. (Amsterdam 1900)

van het vak naarmate de praktijk van den dag ze meebracht'. De eerste weken had ze bovendien heel wat emotie te doorstaan: 'het zien van het eerste bloed, het bijwonen van de eerste operatie, het eerste inzicht in te voren nooit doordachte ellende'. Het was een goede tijd, aldus Amy Geertruida, 'maar toch verlangde ik naar breeder werkkring'.⁷

Die zou zich spoedig aandienen. In 1880 schreef ze ter gelegenheid van de geboorte van prinses Wilhelmina 'op poederpapiertjes' het gedicht 'Bij Prinsesjes geboorte'.

*'De klokken speelden
een blij "Hoezee!"
En vlaggen deelden
de mare aan ons mee:
Tot aller ooren
klonk in den wind....
Er is geboren
een Vorst'lijk Kind!'*

Het werd gepubliceerd in het *Nieuws van den Dag* en delen ervan, vooral het derde couplet, dat sprak van 'een stille schat, door feeën gebracht', zouden nog jarenlang hun weg vinden naar talloze poëziealbums.

Met de publicatie van 'Bij Prinsesjes geboorte' begon haar 'geregeld courantenwerk'. Een vaste aanstelling kreeg ze voorlopig niet, maar met haar stukken verdiende ze voldoende om het verpleegsterswerk op te geven. In 1881 werden achtendertig artikelen uit *Eigen Haard* gebundeld als *Natuurphantazieën*, het jaar daarop publiceerde ze *Een bonte bundel*, een verzameling van dertig artikelen uit het *Nieuws van den Dag*. Vijf jaar later verscheen haar volgende bundel. Blijkbaar ging het haar in de tussentijd minder goed. In 1883 werkte ze enkele maanden in het Kinderziekenhuis van Rotterdam, in 1884 opnieuw in het Amsterdamse Burger Ziekenhuis. Vervolgens woonde ze met tussenpozen in het pension van mevrouw Gorter-Lugt, moeder van de dichter Herman Gorter en weduwe van de voormalig hoofdredacteur van het *Nieuws van den Dag* Simon Gorter.

In 1887 was Geertruida aanwezig bij de eerste openbare kooklessen tijdens de Tentoonstelling van Voedingsmiddelen in Amsterdam. 'Die dames werden ten deele toegejuicht, ten deele bespot, voor het grootste deel met

nieuwsgierigheid gadegeslagen'.⁸ Kooklessen waren iets nieuws. De eerste Nederlandse kookschool zou kort daarop in Den Haag van start gaan.

Buitenlandcorrespondente

In 1888 vertrok Geertruida als zelfstandig correspondentente naar Londen. Ze volgde er cursussen op alle mogelijke terreinen, bezocht schilderateliers, toneelvoorstellingen en lezingen van sociaal-democraten en ze zwierf door de sloppen van de hoofdstad. Daar leerde ze 'niets te beschrijven, waarvan ik mij niet vooraf persoonlijk op de hoogte had gesteld'.

In 1890 werd ze voor *Het Nieuws van den Dag* naar Berlijn gezonden, waar ze tevens correspondentente was voor het *Utrechts Dagblad*. Het eerste jaar van dit verblijf in de Duitse hoofdstad, dat zeventien jaar zou duren, resulteerde in *Berlijn*, een gids voor toeristen.

In Berlijn maakte ze kennis met 'mannen en vrouwen van betekenis', zoals het echtpaar Liebknecht en de schrijvers Theodor Fontane, Clara Viebig en Lily Braun. Onverdeelde bewondering had ze voor Hedwig Heyl-Krüsemann, volgens Geertruida de beste huisvrouw van Berlijn. Na de dood van haar man combineerde Hedwig de verzorging van haar kinderen met de leiding van zijn verfwarenfabriek. Daarna richtte ze al haar energie op de ontwikkeling van het huishoudonderwijs in Duitsland.

Geertruida woonde als journaliste talloze feesten bij, zoals van de Male-

rinnenveren, waarin schilderessen waren verenigd, die uit alle delen van Duitsland naar Berlijn kwamen, 'om te leeren schilderen, in de hoop van daar later den kost mee te verdienen'. Dat laatste viel tegen en de leden bedachten van alles om aan geld te komen. Zo hielden ze jaarlijks een verkleedpartij, 'en wel voor de helft in manskleding'. Dames konden tegen een flinke entree naar die artistieke vermommingen komen kijken en ter plekke werd er van alles verkocht. Geertruida hielp mee en verkocht, verkleed als Hollandse boerin, foto's van bekende Nederlandse schilderijen.

Geertruida Carelsen schreef voor diverse bladen. In 1897 plaatste het feministische blad *Belang en Recht* haar artikel over de oprichting van de Duitse Verein für Verbesserung von Frauenkleidung. Hoofdredactrice van dit tweewekelijkse feministische blad was Henriëtte van der Meij. In Nederland zou op de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid van 1898 een hele vitrine gewijd zijn aan de nieuwe reformkleding, die vrouwen moest bevrijden van de corsetten, de nauwe schoenen met te hoge hakken en de zware stoffen die het lichaam overmatig verhitten.

Carelsen was een all-round journaliste. 'Net als mijn mannelijke collega's ben ik overal op af gegaan', schreef ze in haar *Herinneringen*, 'maar ik ben toch wel voorzichtiger geweest. Mijn collega's Koch en Van Groningen waren dat niet en zoo kregen ze', toen prins Hendrik in

In 1891 werd in het Haarlemse St. Elisabeth's Gasthuis begonnen met de opleiding van verpleegsters. Directrice Johanna Heukelom met leerling-verpleegsters. (L.C. Kersbergen, 'Geschiedenis van het St. Elisabeth's of Groote Gasthuis, Haarlem 1931.)

Schwerin zijn echtgenote koningin Wilhelmina kwam voorstellen, *'allebei een leelijken trap van schichtig geworden paarden'*. Geertruida verzorgde hun berichtgeving naar Nederland. Zij had zich *'veilig tusschen de beenen van een bronzen paard opgesteld'*.

Dat ze berichten moest voor twee verschillende dagbladen, was voor haar geen probleem. Naar aanleiding van de eerste grote automobieltentoonstelling in Berlijn wijdde ze voor de ene krant uit over de zware vrachtwagens, voor de andere over de elegante landaulettes. Toen de vrouw van een zieke collega haar vroeg een derde artikel te schrijven, deed ze dit zonder aarzeling: *'Gelukkig waren er eenige ongebruikte reclame-papieren overgebleven en, met behulp van het laatste restje petroleum in mijn lamp, was binnen een paar uur het gevraagde gereed'*.

Loopbaan of huwelijk

Amy Geertruida was een 'vrouw van karakter', aldus een vriendin uit haar Berlijnse tijd, die *'uit innerlijke overtuiging de kracht had een goed verzorgd en in zoo menig opzicht aantrekkelijk leven af te wijzen'* en te kiezen voor een leven van hard werken.

Tijdens de Boerenoorlog werd ze ten huwelijk gevraagd door een Engelse vriend. Ze weigerde. Ze wilde niet wonen in een land dat tegen *'onze stamgenooten vecht'*.⁹ Of dat de belangrijkste reden was? In haar *Herinneringen* verhaalt ze van de 25-jarige Serena, die – net als Amy – als oudste dochter thuis moeder ter zijde staat. Alle huwelijksaanvragen wijst Serena af. *'t Is geen kleinigheid, je heele zelfstandigheid op te moeten geven'*, laat Geertruida haar zeggen. *'Dat een man je begeert, is op zichzelf geen reden om te wenschen, je hele leven aan hem te wijden'*.

Amy Geertruida was niet de enige vrouw die een loopbaan verkoos boven een huwelijk. Veel pioniersters bleven ongehuwd of kozen voor een samenleven met vrouwen. Hierdoor waren ze gevrijwaard tegen de beperkingen die het huwelijksrecht de getrouwde vrouw oplegde: gehoorzaamheid aan de man, wonen waar hij woont, en vooral: geen zeggenschap over het eigen inkomen of kapitaal.

Lievelingsvak 'tuinieren'

In 1907 keerde Geertruida naar Nederland terug. Ze woonde onder

andere in Soest, waar ze aan de tuinbouwschool voor meisjes lerares tuin-aanleg zou worden. Toen de directrice overleed, ging dit plan tot verdriet van Geertruida niet door. Toch was ze een deskundige. Verschafte de journalistiek haar een inkomen, de tuinarchitectuur was haar *'lievelingsvak'*.

In 1898 bracht ze enkele weken door in Bussum, aan de eerste Nederlandse tuinbouwschool die vrouwelijke leerlingen toeliet. Op de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid besprak ze het grote nut van deze opleiding. De school bood een tweejarige cursus met praktijk- en theorielessen over bomen, bloemen en groenten. Vrouwen konden na afloop in eigen levensonderhoud voorzien, *'door*

en aan de toelatingseisen van de school: *'eenige elementaire kennis van bloemen, zooals die aan onze H.B.S. wordt onderwezen'*. Met andere woorden: in de tuinbouw konden vrouwen die een middelbare opleiding hadden doorlopen nieuwe arbeidsmogelijkheden vinden.

In 1902 verscheen de brochure *Eerbied voor het levend materiaal in de tuin-kunst*. Daarmee leerde ze ons, aldus Jacques Thijssse, wat twintig jaar later vanzelfsprekend leek: *'planten zijn er niet, om vakken te vullen in een meetkundig ingedeelden tuin, maar iedere plant heeft haar eigen persoonlijkheid, die eischen stelt aan ruimte en bodem, aan standplaats en omgeving'*.¹¹ Zelf bracht ze de zomers door met tuinarbeid of ze hospiteerde op tuin-

Portret van Amy de Leeuw, alias Geertruida Carelsen, bij de uitnodiging voor de viering van haar tachtigste verjaardag. (Archiefdienst Kennemerland)

in geval van grondbezit het productief maken van een tuin; in geval van geen grondbezit, assistentie in en eventuele oprichting van een bloemenwinkel, huur en aankoop van een tuinzaak, aanbouw en conservering van vruchten en groenten [of als] gesalarieerde leerkracht aan tuinbouw- en huishoudschool'.¹⁰

Ze besteedde tevens aandacht aan de artistieke zijde van de tuinbouw, *'groepen, geen figuurtjes bij den aanleg'*,

bouwscholen, zoals in 1913 in Wageningen.

Toen ze in 1914 terugkeerde naar Haarlem, werkte ze dagelijks in haar bloementuin bij de firma Tubergen. Ze bleef schrijven, onder meer voor het *Handelsblad*, en gaf les in de vreemde talen aan *'mensen, die vooruit willen in de wereld, en weinig bezitten'*.¹² Trouw bezocht ze de jaarvergaderingen van de Maatschappij der Neder-

Reformkleding voor jonge meisjes.
'De vrouw en haar huis' (1914-1915).

landsche Letteren, waarvan ze een van de weinige vrouwelijke leden was. Op haar 85ste verjaardag ontving ze een koninklijke onderscheiding. Dat lintje droeg ze nooit. 'Ze hebben het me gegeven om mijn zoogenaamde letterkundige verdiensten en omdat ik zoo oud was. Als ik het gekregen had om mijn strijd voor de tuinkunst, dan zou ik het iederen dag dragen, want dan had ik het verdiend.'¹³

Komaan dan maar

'Komaan dan maar!', zo luidde het stopwoord van Geertruida Carelsen en dat 'teekent haar zoo', aldus de schrijfster Marie van Zeggelen.¹⁴ Ze klaagde nooit over tegenwerking. Toch was in Nederland, in tegenstelling tot andere westerse landen, de journaliste rond 1900 voor velen nog een rareiteit.

Toen de Middelburgsche Courant eind 1884 de MMS-lerares Henriëtte van der Meij (1850-1945) tot redactrice benoemde en daarmee tien mannelijke sollicitanten passeerde, uitten de lezers hun ongenoegen. Zij vonden het maar niets, zo'n vrouwelijke redacteur. Van der Meij versloeg onder andere de vergaderingen van de Provinciale Staten. De heren staarden haar telkens opnieuw vol verbazing aan 'als feministisch fenomeen'. Overigens moest ze toestemming vragen aan Gedeputeerde Staten om bij de vergaderingen aanwezig te zijn.¹⁵

De redacteur van het dagblad *De Echo* ging in 1901 eerst te rade bij collega

Herman Heijermans sr. – 'is het aan te bevelen een vrouw aan te nemen' – voor hij Nan Zuilenberg inhuurde. Ook zij was niet overal welkom. Een rechtbankpresident schreef op haar perskaart: 'alleen geldig voor zover plaats aan de perstafel en voor zover geen bezwaar van mannelijke collega's'.

Ro van Oven, vanaf 1915 journaliste bij de *Telegraaf*, moest soms smeken om binnen te komen. Bij een diner van de Kamer van Koophandel voor de pers moest ze met de secretaresse in een aparte kamer eten. Het was tenslotte een herendiner.¹⁶

E.A.A. der Kinderen was in 1913 redactrice en vervolgens directrice van het *Nieuw Algemeen Effectenblad*. Dat werd 'vreemd gevonden door buitenstaanders'.¹⁷

En de eerste vrouw op de perstribune van de Tweede Kamer, mejuffrouw Van Strien, was daar pas welkom toen vrouwen in 1918 een plaats hadden veroverd in het parlement.¹⁸

Noten

1. Johanna van Woude, *Betrekkingen voor vrouwen*. *Journaliste* (Amsterdam 1900) 28.
2. *Groene Amsterdammer* 7-4-1928.
3. Citaten zijn, tenzij anders vermeld, ontleend aan de twee bundels *Herinneringen* van Geertruida Carelsen (Haarlem 1928 en 1933).
4. *Oprechte Haarlemsche Courant*. Stadseditie 7-4-1923.
5. *Haarlemsch Dagblad* 17-3-1923.
6. *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 10-4-1928.
7. *Oprechte Haarlemsche Courant* 7-4-1923.

8. *Het Zondagsblad van het Nieuws van den Dag* 15-5-1895.
9. *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 8-6-1938.
10. *Oprechte Haarlemsche Courant* 15-7-1898.
11. *Groene Amsterdammer* 7-4-1928.
12. *Oprechte Haarlemsche Courant*. Stadseditie 7-4-1923.
13. *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 8-6-1938.
14. *Maandblad Nederland*, jrg. 81, afl.2.
15. Over Henriëtte van der Meij verscheen een korte biografie in het *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging*, deel 3 (1988) 139-143.
16. *Voor zover plaats aan de perstafel*. *Vrouwen in de journalistiek, vroeger en nu* (Amsterdam 1986) 23-24.
17. *Handelsblad*, oct. 1938.
18. *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 15-5-1918.

Cartoon uit de tijd van de strijd om het vrouwenkiesrecht.

Overheidszorg in Amsterdam

In de periode 1880-1919 veranderde het werkkerrein van de overheid aanzienlijk. Met name de gemeente begon zich noodgedwongen te manifesteren op maatschappelijk terrein. Een duidelijk voorbeeld hiervan is de gang van zaken in Amsterdam waar liberale raadslieden zich actief bezig gingen houden met het wel en wee van de samenleving.

In de laatste decennia van de vorige eeuw kwam de overheid in Nederland, en niet alleen daar, voor de vraag te staan of zij kon blijven vasthouden aan de klassieke liberale opvattingen over de rol van de staat. Het groeiend besef dat hier verandering in moest komen deed zich het eerst voor op gemeentelijk niveau, met name in de grote steden. Daar was door de schaalvergroting in ieder opzicht sinds de jaren zeventig en tachtig de sociale problematiek het grootst. Zo zien we de gemeenteraad van Amsterdam zich vanaf 1880 bezig houden met terreinen waar tot dan toe weinig of geen aandacht voor was geweest: onderwijs, arbeidsvoorwaarden, gezondheidszorg, arbeidsbemiddeling en openbare diensten als gas en elektriciteit. De gemeenteraad ging hier regelgevend optreden. De bevoegdheid hiertoe dankte zij aan Thorbecke, die in 1851 al de staatsrechtelijke structuur ontworpen had,

waarin de fundamentele veranderingen van de jaren negentig zich konden voltrekken.

De bereidheid om op een breed front in te grijpen in het openbare maatschappelijke leven werd uiteraard ook gevoed door het verlangen de groeiende onrust onder de bevolking op te vangen: de arbeidersbeweging verzamelde zich binnen de poorten.

Ter illustratie van dit proces geef ik in dit artikel enkele voorbeelden.

De gasvoorziening van de Amsterdam

Op 15 oktober 1891 werd een zekere Vervaet verhoord door de Staatscommissie, benoemd krachtens de wet van 19-1-1890; de Arbeidsenquête die het resultaat was van het werk van deze commissie zou op landelijk niveau de stoot geven tot een reeks van sociale wetten.

Petrus Vervaet had, gedwongen door de werkloosheid op het platteland in het begin van de jaren tachtig, zijn dorp Koewacht in Zeeuws Vlaanderen verlaten. In Amsterdam vond hij werk bij de Westelijke Gasfabriek aan de Haarlemmerweg. Hij bracht het daar

weldra tot stoker van de Imperial Gas Association, destijds nog een privé-onderneming. Toen er in die tijd een gaswerkersvereniging werd opgericht kozen de eerste leden de oud-landarbeider Vervaet tot hun voorzitter. De VZOS (Vereniging Zij Ons Streven) was zeker niet socialistisch. De voorzitter was het ook niet; hij toonde zich evenwel een goed belangenbehartiger, zodat hij bij de directie al snel bekend stond als een oproerkraai, in hun woorden: een socialist. Deze reputatie kostte hem zijn plaats als stoker, in de zomer van 1889 werd hij weer sjouwerman en verdiende meteen een gulden minder per week. Voor zijn (zeer effectieve) strijd tegen het drankmisbruik op de fabriek toonde de directie geen enkele waardering.

In de tijd dat Vervaet in functie teruggezet werd, waren in Amsterdam twee van de meest vooraanstaande leden van de Raad, de liberalen M.W.F. Treub en C.V. Gerritsen (in die tijd steevast aangeduid als de 'man van Aletta Jacobs'), in opdracht van de gemeente bezig met een enquête naar de levensomstandigheden van de Amsterdamse arbeiders. Zij spraken uitvoerig met Vervaet, die zij toen al kenden. Treub

had in zijn kwaliteit van advocaat met hem gesproken over zijn terugzetting tot sjouwerman.

Terwijl hun onderzoek nog liep, nodigden zij hem uit een vergadering te leiden van de kiesvereniging Amsterdam, op 12 oktober 1890 in gebouw de Geelvinck aan het Singel. Gerritsen pleitte hier voor het invoeren van een minimum-loon en een maximum-arbeidsduur bij werken, die door of namens de gemeente uitgevoerd werden. Hij riep ook op tot het invoeren van pensioen- en ziekenfondsen door de gemeente (door de arbeiders zelf te beheren) en spoorde de arbeiders aan zich aan te sluiten bij de kiesvereniging. Bij het sluiten van de vergadering betuigde Vervaet zijn instemming met de woorden van Gerritsen.

De kiesvereniging Amsterdam had zich in 1888 afgesplitst van Burgerplicht. De leden, in die tijd aangeduid als radicalen, kan men het best typeren als democratische liberalen die vasthielden aan het klassieke liberalisme en tegelijkertijd de realisering van het gelijkheidsstreven voor ogen hadden, dat sinds de Franse Revolutie óók deel uitmaakte van het liberale erfgoed. Het zou overigens onjuist zijn om te stellen dat daar in Burgerplicht anders over gedacht werd. De botsing ontstond door vragen over de snelheid en omvang van de door te voeren hervormingen.

In de persoon van Gerritsen zien we het radicale streven belichaamd naar een brede maatschappelijke volksbeweging. Gerritsen ging hierbij het verst. Dit leverde hem de bijnaam op van Amsterdamse Boulanger (de Franse

generaal die in de jaren tachtig als populistisch leider spectaculair veel aanhang kreeg onder arbeiders, kleine middenstanders en boeren). Gerritsen zocht onder andere steun bij een man als Piet Nolting, bekend voorman in de ANVV; Nolting was één van de meest spraakmakende arbeidersleden van de Amsterdamse raad in de periode 1891-1923; warm voorstander van de ideeën van Treub en Gerritsen, welbespraakt pleitbezorger ook van Vervaet.

De opkomst van gemeente-bedrijven

Net als bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1889, verenigden zich in 1893 de radicalen met de katholieken en de antirevolutionairen. Gelet op de principiële uitgangspunten mogen we hier wel spreken van een uitzonderlijke coalitie. Maar er waren veel praktische overwegingen die de groeperingen daartoe brachten. De radicalen wilden beslist het monopolie van de conservatief-liberale bovenlaag breken; de confessionele minderheden hadden al lang genoeg van de bestaande politieke situatie. Op weg naar emancipatie ontdekten de 'kleine luiden' dat zij veel belangen deelden met de niet confessioneel gezinde neringdoenden. De samenwerking bij de verkiezingen werd voortgezet in de raad. De resultaten lieten niet lang op zich wachten.

Treub, die voorzitter was geworden van de nieuwe kiesvereniging, kreeg na de verkiezingen van 1893 het wethouderschap van Publieke Werken. In zijn portefeuille bevond zich ook de gasvoorziening van de stad. De gemeente Amsterdam had tien jaar voor zijn aantreden de concessie met de Imperial Gas

Association verlengd met vijftientig jaar, maar bij die gelegenheid was bedongen dat de concessie eventueel in 1897 ingetrokken kon worden, mits dit twee jaar van tevoren aangekondigd werd en er een redelijke schadeloosstelling betaald werd. In 1895 deed Treub, zoals te verwachten was, een desbetreffend voorstel. De regerende coalitie van minderheden werd het snel eens: de concessie werd ingetrokken. In hoog tempo werden vervolgens ook de waterleiding en het openbaar vervoer in eigen beheer genomen. En ook de elektriciteits- en de telefooncentrale kwam onder gemeente-beheer.

Met het noemen van het besluit tot intrekking van de concessie zijn we vooruit gelopen op de andere werkzaamheden van Treub en Gerritsen. Naasting van deze openbare nutsbedrijven was voor hen uiteindelijk slechts een onderdeel van het omschakelingsproces dat de gemeente door moest maken. Het publiek belang moest de overhand krijgen op het individueel belang. Individuele rechten zouden moeten wijken wanneer het maatschappelijk belang dit vorderde.

Sociale regelgeving

Terug nu naar hun enquête; hoe verliep het werk daaraan en waartoe leidde het?

Treub en Gerritsen waren er sinds de vergadering in gebouw de Geelvinck in geslaagd veel publiciteit en steun voor hun ideeën te verkrijgen. Bij de verkiezingen had dit hen geen windeieren gelegd. De zaak-Vervaet bleef bij dit alles veel aandacht krijgen. In de arbeidersbladen, maar ook in het deftige *Handelsblad*, lezen we er regelmatig

De Westergasfabriek rond 1900, de Engelse gasfabriek waar Vervaet werkte.

over, waarbij deze zaak dan telkens weer de aanleiding vormt om aandacht te vragen voor allerlei sociaal-economische aangelegenheden.

De directeur van de Gasfabriek liet zich overigens ook niet onbetuigd. Toen Treub en Gerritsen tenslotte met hun enquêteverslag kwamen probeerde hij het te bagatelliseren. Maar vergeefs; de concessie werd ingetrokken. De respons op de vragenlijsten van Treub en Gerritsen was overweldigend geweest. Veel meer bonden dan de oorspronkelijk tweeëntwintig aangeschreven gaven antwoord: de schilders van Eenheid Sterk, de bakkers van Ons Genoegen is Loon naar Werk, de timmerlieden van Concordia Inter Nos, zinkwerkers, grondwerkers enzovoort; een bonte stoet van lokale bondjes die vaak het stadium van de verzekeringskassen en gezelligheidsverenigingen nauwelijks ontgroeid waren.

De enquêteurs concludeerden dat de lonen veel te laag waren voor de heersende behoeften. Onder de bewaard gebleven stukken getuigden de budgetten van de arbeidersgezinnen van de schrijnende nood.

Treub en Gerritsen vonden dat de gemeenteraad hier een taak had; deze moest invloed uitoefenen op de loonvorming in de stad. Op 11 juli 1891 richtten zij zich met een formeel verzoek tot de raad: laat B en W voortaan "in bestekken van bouwwerken en bij het verlenen van concessies bepalingen opnemen omtrent loon en arbeidsduur". Zij stelden dat de commissie vrijwel unaniem van oordeel was "dat de werkgever zich behoort te bekommeren om het lot van degene die hij in dienst heeft ... geldt dit voor de werkgever in het algemeen, hoeveel te meer dan niet voor de overheid wanneer deze direct of indirect als werkgever optreedt. Afgezien toch hiervan dat de overheid het voorbeeld heeft te geven met betrekking tot de zedelijke plichten jegens de personen die middellijk of onmiddellijk in haar dienst zijn, heeft zij bovendien het belang der gemeenschap in het oog te houden" (verg. G.R. 11-7-1891).

Burgemeester en wethouders reageerden positief op de voorstellen, wat echter nog niet wilde zeggen, dat zij ze meteen overnamen. Zij gaven de comitésredacteur A.J. Cohen-Stuart de opdracht een nota samen te stellen waarin het arbeidersvraagstuk in zijn totaliteit behandeld werd: een beproef-

Het neerslaan van het Palingoproer. Illustratie in 'L'Illustration' van 7 augustus 1886 naar een tekening van M. de Haenen. Relletjes en oproeren beïnvloedden sterk de meningsvorming bij de stedelijke overheid.

de methode om van een voorstel af te komen. De nota bagatelliseerde de zaak Vervae; de kwestie werd in de bladen veel te eenzijdig voorgesteld. Treub en Gerritsen hadden zich te veel laten meeslepen door de emoties die losgekomen waren bij het ontslag van Vervae.

De truc van de gemeente ging echter niet op. Tijdens de behandeling van de nota kwamen er bij de raad reeksen adhesiebetuigingen binnen voor het werk van de beide liberale voormannen. Van verenigingen zoals ik er hier voor al enkele noemde, maar ook van bijvoorbeeld de Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht en van de Handwerkersvriendenkring ... In al deze adhesiebetuigingen werd de nota Cohen-Stuart afgewezen, terwijl er tegelijkertijd volledig instemming betuigd werd met de nota van Treub en Gerritsen. Wat Vervae betreft, die werd ook nu niet vergeten. Zijn geval werd in de stukken steeds genoemd.

Wat op de leden van de gemeenteraad misschien nog wel meer indruk zal hebben gemaakt, is het feit dat er buiten de raad ook regelmatig gedemonstreerd werd voor de voorzitter van de Gaswerkersvereniging. Zo liet met name de Sociaal Democratische Bond zich niet onbetuigd.

Soms gingen de revolutionaire aanhangers van deze partij zo ver dat zij zich de woede van meer gematigde deelnemers aan protestvergaderingen op de hals haalden. In september lezen we in het *Handelsblad* over grote groepen arbeiders die niet langer meer naar de huns inziens te gematigde taal van Treub en Gerritsen wilden luisteren en zich in optocht, revolutionaire liederen zingend, naar het huis van de burgemeester begaven. De politie wist bij die gelegenheid, op 20 september 1892, de zaak maar ternauwernood in de hand te houden.

De ontwikkelingen buiten de raadszaal zullen er zeker in belangrijke mate toe

Literatuur

G. Taal, *Liberalen en Radicalen in Nederland, 1872-1901* (Den Haag 1980).

P.F. Maas, *Sociaal-democratische gemeentepolitiek 1894-1929* ('s-Gravenhage 1985).
Uitvoering literaturopgave met betrekking tot het behandelde onderwerp.

H.J. Scheffer, *Een ongewoon heer met ongewone besognes, Henri Tindal* (Bussum 1976).

W. Vonk, *Gaswerkersvereniging Verbetering Zij Ons Streven, V.Z.O.S. 1888-1938* (Amsterdam z.j.).

Biografisch Woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland (Amsterdam, Stichting IISG)

Enquête 1890, Amsterdam zitting 15-10-1891, Verhoor van Petrus Vervaeet (ook opgenomen in J. Giele, *Arbeidersleven in Nederland 1850* (Nijmegen 1979))

bijgedragen hebben dat de meerderheid van de gemeenteraad zich tenslotte toch, op 12 oktober 1892, uitsprak voor de voorstellen van Treub en Gerritsen: "*De Gemeenteraad van Amsterdam, overwegende de wenselijkheid om bepalingen vast te stellen zowel betreffende het loon als de arbeidsduur als in het algemeen de regten en verplichtingen der werklieden der gemeente zelve, of werkzaam bij concessionarissen en aannemers van gemeentewerken, besluit tot het benoemen van een commissie teneinde bepalingen te ontwerpen en daaromtrent voorstellen te doen*".

En hoe verging het Vervaeet?

Na 1892 verdween zijn naam uit de publiciteit. Op 20 juni 1897 overleed hij op 43-jarige leeftijd in het Amsterdamse Binnengasthuis. In zijn overlijdensakte wordt als beroep opgegeven: conciërge, van een arbeiderslokaal aan het 's-Gravenhekeje. In dit pand had de flamboyante Tindal aan het eind van de jaren tachtig een zogenaamd wachten afrekeningslokaal gesticht. Tindal speelde daarmee in op een onder andere ook door Treub en Gerritsen verwoorde behoefte om lokaliteiten te stichten waar arbeiders uitbetaald konden worden, in plaats van in de gebruikelijke kroegen. Hoe idealistisch Tindal hiermee precies

handelde is moeilijk aan te geven. Vervaeet had er in elk geval een baan aan te danken, met behulp van Treub, die hem begin 1893 bij Tindal voordroeg. Vervaeet en Treub zagen toen ook af van verder procederen tegen de directie van de Gasfabriek. Een rol in de arbeidersbeweging speelde Vervaeet sindsdien niet meer.

Slot

De overname van energie- en openbare nutsbedrijven in Amsterdam en weldra in andere steden vormde een ontwikkeling die uniek genoemd mag worden. Hier wordt zichtbaar dat het liberalisme van karakter veranderde. Diende de staat oorspronkelijk in de ogen van de klassieke liberalen zich te onthouden van ingrepen in het maatschappelijk leven, voortaan moest de staat zich juist actief gaan bezighouden met de samenleving. Het is de verdienste van het liberalisme dat het zelf de mannen voortbracht, die dit inzicht formuleerden. Waarbij wel opgemerkt moet worden, dat zij bondgenoten van buiten kregen: zich emanciperende groepen zoals de confessionelen en de arbeiders.

Na de gemeentelijke verkiezingen van 1893 raakten de liberalen hun meerderheid in de Amsterdamse raad kwijt; zij hielden negentien zetels over tegen acht van de radicalen, zes van de rooms-katholieken en zes van de antirevolutionairen.

Na deze verkiezingen veranderde de politieke kaart van de stad opnieuw

snel. De radicale SDB verloor haar voortrekkerspositie. In feite had zij deze slechts kunnen behouden wanneer zij consequent de lijn van Gerritsen en Nolting gevolgd had: streven naar een brede volkspartij. Dit gebeurde niet; daarmee kwamen er mogelijkheden voor een moderne arbeidersbeweging.

De in 1894 opgerichte SDAP onderscheidde zich van de revolutionaire SDB door op gemeentelijk terrein duidelijk te maken dat zij streefde naar een democratische samenleving. Zij nam hiermee, om met de historicus P.F. Maas te spreken, de radicale inboedel over. De socialisten zouden uiteindelijk na hun intrede in de raad de grote maatschappelijke problemen van de gemeente oplossen. Belangrijke voor mannen werden P.L. Tak (1848-1907) en F.M. Wibaut (1859-1936). De eerste werd door zijn mede-SDAP'ers geëerd als 'vader van de sociaal-democratische gemeentepolitiek'; hij was zijn politieke loopbaan begonnen als radicale liberaal. Ook voor Wibaut geldt dat hij geestelijk stamde uit het milieu van de radicale middenstand. Zij bouwden met hun SDAP voort op de fundamenteën die door de radicalen gelegd waren aan de wederzijdse doordringing van staat en maatschappij op gemeentelijk niveau.

Toen Treub in 1896 hoogleraar werd in Amsterdam bracht hij de betekenis van dit proces in zijn inaugurele rede als volgt onder woorden:

"De sociale economie gaat uit van de stelling, dat de grenzen van de vrijheid van ieder bepaald worden door het belang van allen en dat derhalve elk individueel recht aantastbaar is en aangetast moet worden, zodra het belang der maatschappij waarvan het individu deel uitmaakt, dit vordert".

F. M. Wibaut.

**Rondom 'Een nieuwe eeuw.
Nederland 1895-1919'**

Jan van Oudheusden en Huub Oattes

Wie zich verbaast, stelt vragen

Nieuwsgierig hoe authentiek
filmmateriaal tot een lesproject
voor de bovenbouw werd
verwerkt, togen twee
redacteurs van Kleio naar
Amsterdam.

Bespreking van het video-
lespakket

'Een nieuwe eeuw.

Nederland 1895-1919',

uit de serie Nederland in

Beweging, van de uitgeverijen

DRAAD' (Albert van der Wal,
Leiden) en Stavoren (Edward
Schenk, Amsterdam).

Olieslagers vliegproeven in de Watergraafsmeer.

Wat kunnen 142 korte, schokkerige
zwart-wit-filmfragmenten zonder inge-
sproken commentaar duidelijk maken
omtrent het leven van Nederlanders
rond het jaar 1900? Edward Schenk en
Albert van der Wal deden een poging
om origineel beeldmateriaal uit de
begintijd van de film te verwerken tot
een bruikbaar lessenpakket.
Hoe ziet het eruit en zijn ze in hun
opzet geslaagd?

Een glimp van het dagelijks leven

Eerst thuis maar de apparatuur aan-
gezet. We kijken naar een videoband
met authentiek geluidloos filmmateri-

aal, korte stukjes van soms maar tien
seconden, en dan weer ruim een
minuut. De gemiddelde lengte is 25
seconden. In totaal anderhalf uur band-
materiaal, uit de tijd dat opa nog maar
een broekenmannetje was en oma nog
met poppen speelde.

Bijvoorbeeld: Een fabriek gaat uit; ein-
deloze rijen arbeiders komen voorbij.
Veel vrouwen lopen gearmd. Een man
op de fiets is duidelijk anders gekleed
dan de rest. Een paard-en-wagencom-
binatie komt tegemoet uit de andere
richting.

Of: Een beeld van de Dam in
Amsterdam, met uitzicht op het
Koninklijk Paleis. Het verkeer bestaat uit

Het pakket *De nieuwe eeuw* is te koop in een havo/vwo- en een vmbo-versie. Het bevat docenten- en leerlingenmateriaal voor het betreffende schooltype en drie keer de videoband (i.v.m. het groeps-werk). Prijs f79,95 per pakket.

Bestellen bij: Nederlands Filmmuseum, t.a.v. F. Roumen, Antwoordnummer 17131, 1001 TL Amsterdam.

handkarren, paardentrams, fietsen. Verder lopen er veel mensen over het plein.

Of: In een straat in Middelburg wordt de melk met de hondenkar bezorgd. De melkboer schenkt de melk met een kannetje in een pan. In een deuropening kijkt een jongedame in de lens.

Andere fragmenten tonen het laden en lossen van schepen en karren, of het binnenhalen van de oogst. In het Zeeuwse Westkapelle gaat de lagere school uit. Alle kindjes zijn op klompen en dragen zonder uitzondering de Zeeuwse klederdracht. In de buurt van Genemuiden staan twee rietsnijders tot hun middel in het water. Ineens kijken ze de camera in.

Verreweg de meeste stukjes zijn registraties van het dagelijks leven. Mensen op hun werk, of haastig lopend op straat, spelende kinderen, vervoer te water, ijspret. Slechts twee fragmenten

tonen een memorabele nationale gebeurtenis: de inhuldiging van de jonge koningin Wilhelmina in 1898, althans het moment dat de vorstin onder het witte baldakijn van Paleis naar Nieuwe Kerk schrijdt, en het moment waarop zij zich samen met koningin-moeder Emma vanaf het bordes van het Paleis door de menigte laat toejuichen.

Andere belangrijke nationale evenementen uit de periode 1895-1919 ontbreken: zoals de eerste Elfstedentocht, de mobilisatie van 1914, of de oranjegezinde demonstratie op het Malieveld van november 1918.

Omdat er geen geluid is ontstaat een ongewone relatie tussen de kijker en de beelden. Je moet even geduldig voor je tv-scherm gaan zitten, de docentenhandleiding op schoot, en je afvragen: wat gebeurt hier? Weldra kom je dan als kijker in de ban van hetgeen vertoond wordt. Er zitten veel boeiende, grappige en zelfs ontroerende stukjes tussen. Soms echter is de verleiding groot om bepaalde stukjes toch maar versneld af te spoelen, omdat je dan het gevoel krijgt dat je zoiets al eerder te zien hebt gekregen.

De bijgevoegde docentenhandleiding leert, dat verreweg de meeste fragmenten van de hand zijn van de cineast en bioscoopexploitant Willy Mullens (1880-1952). Diens selectie was al een belangrijke beperking voor Edward Schenk en Albert van der Wal, de makers van *Een nieuwe eeuw*. Ze hebben zich om praktische redenen beperkt tot hetgeen het Amsterdamse Filmmuseum aan fragmenten in bezit had.

Die fragmenten bestrijken vele gebieden des levens en vele regio's van ons land, maar belangrijke aspecten zoals de emancipatie van confessionelen, of de opkomst van zelfstandige vrouwen, laat staan de toenemende overheidszorg, blijven zwaar onderbelicht. Daardoor sluit het materiaal niet zó naadloos aan op het CSE-onderwerp voor 1999 en 2000, als veel docenten wel gewild zouden hebben. Maar daar is het dan ook niet alleen maar voor gemaakt.

Zelfwerkzaamheid

In tegenstelling tot wat bij andere videoproducties voor het voortgezet onderwijs wel eens het geval lijkt te zijn, kunnen leerlingen en docenten het zich bij het aanschouwen van dit

primaire bronnenmateriaal allerminst permitteren aangenaam achterover te leunen, als passieve consumenten. Er is immers werk aan de winkel.

Zelfwerkzaamheid van leerlingen is een belangrijk didactisch uitgangspunt van de samenstellers. De leerlingen moeten met verbazing naar het filmmateriaal kijken, en zelf vragen stellen aan het materiaal. Immers, *wie zich verbaast, stelt vragen*.

Het project wordt door de samenstellers bij uitstek bruikbaar geacht in de Tweede Fase, maar ook in de bovenbouw van het vmbo. Er is wel verschil tussen de versie voor havo-vwo en die voor vmbo. In de laatste is het filmmateriaal al gegroepeerd rond thema's als arbeid, onderwijs en dergelijke. De vmbo-leerlingen krijgen - net als die op havo-vwo - kijk- en verwerkingsopdrachten voorgeschoteld. Daarnaast wordt hen de mogelijkheid gegeven een historische documentaire te maken.

De samenstellers hebben *Een nieuwe eeuw* gemaakt om te gebruiken bij praktische opdrachten en profielwerkstukken. Het feit, dat het centraal eind-examenonderwerp in 1999 en 2000 toevallig de periode 1880-1919 beslaat, is, voor de samenstellers mooi meegenomen. De eindexamenleerlingen kunnen zich nu op een bijzondere manier inleven in de stof.

Wat kan je ermee doen?

Bij de banden is leerlingenmateriaal gevoegd. Dat begint met een invul-schema, waarop de leerlingen per fragment moeten aangeven of de bron informatie verschaft over het straatleven, onderwijs en opleiding, werk, ontspanning, transport of iets anders. Daarna moet er per fragment een korte inhoudsbeschrijving gegeven worden. Vervolgens kan de docent uit verschillende toepassingen kiezen.

Allereerst beeldanalyse. Welke feitelijke informatie bevat een bron? Hoe representatief is een bron?

De auteurs hebben hun best gedaan om de leerlingen te laten ontdekken bij welke fragmenten de bekende benaderingswijzen (inleving, continuïteit, subjectiviteit enzovoort) van toepassing kunnen zijn. Soms is dat wat ver gezocht. Bijvoorbeeld: bij enkele fragmenten is het duidelijk dat de regisseur degenen die hij filmde aanwijzingen heeft gegeven over de manier waarop ze het beeld uit moeten lopen. Moet je

dat dan maar meteen subjectieve manipulatie noemen?

De tweede mogelijke toepassing is het maken van een historische documentaire. Hiertoe moet de klas in twee clusters (van ieder liefst drie groepen) worden ingedeeld, waarbij het eerste cluster uitgaat van het beeldmateriaal en het tweede van literatuur. Beide kiezen een verhaallijn, bijvoorbeeld: veranderingen in het transportwezen. Cluster I maakt een edit-list met behulp van toepasselijke fragmenten, stelt aan de hand daarvan een reportage samen van drie tot vijf minuten en voorziet die vervolgens van relevant commentaar. Inmiddels werkt cluster II aan een tekst over óók een deelaspect, gaat vervolgens het beeldmateriaal bestuderen en zoekt de toepasselijke filmfragmenten erbij.

Beide werkwijzen kunnen totaal verschillende resultaten opleveren. Over die verschillen valt dan leuk te discussiëren tijdens de wederzijdse presentaties. De docent begeleidt dit alles op afstand en stuurt de leerlingen niet te veel.

De derde toepassing zien de samenstellers in montage-analyse. Montages zijn opgenomen na de 142 filmfragmenten, bijvoorbeeld: *Aspecten uit een arbeidersleven*. De leerling maakt er een analyse van, die de basis vormt voor een commentaartekst.

Bij de uitvoering komt nogal wat techniek kijken. Twee videorecorders plus de nodige kabelverbindingen zijn nodig om een montage te kunnen maken. In de handleiding staat daarover alleen al anderhalve bladzijde met praktische tips. Assistentie van technisch onderlegd onderwijsondersteunend personeel zal onmisbaar blijken. Drie recorders zijn er nodig om een cluster in een volle klas te bedienen.

Gesprek met de samenstellers

V.l.n.r.: Albert van der Wal, Frank Roumen, Edward Schenk en Jan van Oudheusden, in de hal van het Filmmuseum te Amsterdam.

Kleio sprak met Edward Schenk, oud-geschiedenisdocent te Amsterdam en sinds 1995 actief op het gebied van audiovisuele ondersteuning in het onderwijs, met Albert van der Wal, geschiedenisdocent te Leiden en ontwikkelaar van audiovisuele lespakketten voor het voortgezet onderwijs en met Frank Roumen, die werkzaam is in het Filmmuseum te Amsterdam.

Cinéma perdu

Hoe is dit idee geboren?

Schenk: 'Uitgangspunt was het programma *Cinema perdu* van Peter Delpeut dat in 1995-96 wekelijks op de VPRO-televisie werd uitgezonden. Daarin zat zoveel interessant origineel filmmateriaal, dat Albert en ik los van elkaar op het idee kwamen daarmee iets didactisch te doen. Dat kreeg vorm toen het Nederlands Filmmuseum ons in december 1996 uitnodigde. Toen het CE-onderwerp 'Nederland 1880-1919' officieel bekend was, konden we aan het werk.

Roumen: 'Het Filmmuseum legt zich toe op conserveren van oude films. Onze bedrijfspolitiek is ook: wat wij bewaren, moet ook gezien worden. We vinden het belangrijk naar buiten te treden. Daarom hebben we vertoningen in onze zaal en maken we producties voor televisie, en daarom doen we ook aan dit project mee.'

Schenk: 'Ons idealisme komt voort uit onvrede met de bestaande tv-reportages, en de wetenschap dat er een rijkdom van materiaal ligt opgeslagen in Nederland. Dat móet gewoon de klas in, zo simpel is het. De leerlingen moeten ermee kunnen spelen, het is een doos met spullen voor een detective, fantastisch materiaal!'

Roumen: 'Wat hier als primair bronnenmateriaal op film staat is heel bijzonder, en het is uniek, dat je dat voor het onderwijs beschikbaar kunt stellen.'

Was het voor jullie een toevalsfactor, dat voor het examen de periode rond 1900 werd uitgekozen?

Van der Wal: 'We doelden niet alleen maar op het schriftelijk eindexamen. De didactiek van het studiehuis was al langer bekend. Bij die ideeën past het project.'

Schenk: 'Het ging ons niet alleen maar om de pracht van het materiaal, maar ook de mogelijkheid om oorspronkelijke bronnen direct bruikbaar te maken voor het onderwijs. Zelfstandig werken met bronnen is wezenlijk in de Tweede Fase. Wij zagen een goede manier om kinderen met films te laten werken.'

Zelfwerkzaamheid

Wat was voor jullie het belangrijkste? De schat aan materiaal die je gevonden had wereldkundig te maken, of het streven de zelfwerkzaamheidsdidactiek in het studiehuis te voorzien van passend materiaal?

Prinsengracht, Amsterdam.

Van der Wal: 'Gezien de meerdere projecten die we op stapel hebben staan, denk ik: dat laatste. De didactiek staat voorop. Daarbij probeerden we zo perfect mogelijk materiaal te vinden.'

Schenk: 'Op het moment dat je briljant materiaal hebt, wordt zelfstandig werken makkelijker. Wij vonden het ook niet zinvol er een muziekje achter te zetten, want dat hoort niet bij de bron. We maakten een stomme film.'

Van der Wal: 'Uitgangspunt is om het materiaal zo oorspronkelijk mogelijk aan te bieden. Dus nog voordat er een regisseur of producent aan te pas is gekomen. We zijn allebei wat dat betreft ontevreden over de Teleac-NOT-uitzendingen over het centraal schriftelijk eindexamenonderwerp.'

Schenk: 'Met alle waardering voor Wim van der Spek, maar zijn producties zijn alleen uitstekend als de docent het onderwerp al behandeld heeft. Wij zeggen juist: filmmateriaal is een onderdeel van de lesstof. Dus je kunt het bijvoorbeeld ook als instap gebruiken. Een docent moet echter niet denken dat hij met ons materiaal de videorecorder kan aanzetten en zelf koffie kan gaan halen. Onze docentenhandleiding geeft het stappenplan aan. Het is de bedoeling dat de leerling het stomme materiaal dat hij voor ogen krijgt, van commentaar en context voorziet. Daarvoor is een route uitgestippeld.'

Van der Wal: 'Het zijn 'rushes' die uitnodigen ermee aan de slag te gaan. We hadden in de proeffase 77 fragmenten, geselecteerd op slechts drie thema's. Er kwamen vervolgens andere thema's bij en daarmee steeg het aantal fragmenten naar ruim 120. Uitgaande van de vijf thema's in het CSE zitten er evenre-

dig veel fragmenten in, in een willekeurige volgorde.'

Het CSE als norm

Heel veel elementen uit de stof-omschrijving zijn absoluut niet in beeld te krijgen, sociale wetten bijvoorbeeld, of het wederzijds doordringen van staat en maatschappij.

Van der Wal: 'Sociale wetgeving zal op termijn bij ons in cd-rom-vorm ook wel aan bod komen. Daarnaast is het zo: niet alles wat je met woorden wilt vertellen, hoeft je met beelden te demonstreren.'

Schenk: 'Wij hebben ook geen bewegende beelden gevonden bij het thema 'emancipatie van confessionele groepen', zoals optochten en processies. Dan hadden we langs alle regionale archieven moeten gaan. Wij hebben ons beperkt tot het Filmmuseum. Onze fysieke mogelijkheden reikten op dat moment niet verder. Ons ging het erom, het concept vorm te geven.'

En de emancipatie van de vrouw, komt die voldoende aan bod? Vrouwen gingen toch ook demonstreren en getuigen, onder spandoeken? Daarvan bestaan toch voldoende leuke filmfragmenten?

Schenk: 'Voldoende zou ik niet willen zeggen, maar over vrouwen staat er méér op onze band dan over de confessionelen.'

Van der Wal: 'Ik wil benadrukken dat wij deze productie niet op touw hebben gezet met alleen maar het centraal examen voor ogen. Het is meer dan dat. Het Filmmuseum heeft ons bovendien kosteloos faciliteiten geboden, waardoor wij goed konden werken. Als wij alle andere paden hadden bewandeld, zouden wij nu amper de verken-

nende fase hebben afgesloten, en dan was het project pas over twee tot drie jaar klaar geweest.'

Ontvangst bij gebruiker

Ben je niet bang dat het materiaal te 'ruw' is voor de verwerende jonge tv-generatie van nu? De Teleac-NOT-serie pleegt immers ook gebruik te maken van fragmenten uit gelikte speelfilms, dat zou een concurrent voor jullie kunnen zijn.

Van der Wal: 'Toen het medium film pas was uitgevonden, was er nog wildgroei, alles werd nog uitgeprobeerd. Daarom is het begin van de cinema interessant. Die fragmentarische manier van vertellen sluit aan bij de interesses van de leerlingen nu, omdat die veelal aan het experimenteren zijn met de nieuwe media, computers en internet. Dit is prikkelender dan een tv-serie als Eline Vere, die in de ogen van de leerlingen nogal saai zou kunnen zijn.'

Schenk: 'In de NOT-producties is er al voor de leerling en de docent gedacht, en wat wij doen is: leerlingen zelf over de periode laten nadenken, minder dwingend, of op een andere manier dwingend. Het is het verschil tussen consumptie en productie!

De vragen in het didactisch boekje bij de NOT-serie gaan meestal over de bijgeleverde tekst en zelden over de bewegende beelden. Ons uitgangspunt was: de inhoud van de bewegende beelden.'

Zullen docenten, die maar een beperkt aantal lessen beschikbaar hebben, niet terugdeinzen voor de vrije werkvorm die jullie aanbevelen?

Van der Wal: 'Uiteindelijk zal de Tweede Fase de docenten dwingen tot een andere manier van lesgeven. Wij als docenten moeten die stap maken. Ik heb deze manier van werken op twee niveaus uitgeprobeerd in leerjaren waar we de tijdruimte nog wel hebben. Maar ik begrijp het argument van de tijdsdruk heel goed.'

Schenk: 'Vaak is het een kwestie van: de nieuwe methode van werken vindt nog geen ingang omdat het nieuwe materiaal er nog niet is. Op het moment dat dat materiaal beschikbaar komt, wordt het aantrekkelijker een nieuwe methode te gaan praktiseren. Ik begrijp dat niet iedere docent enthousiast is, want het vereist de nodige voorbereiding.'

Roumen: 'Op het moment dat de leerlingen bezig waren met het proefmateriaal, had de docent wel degelijk een adempauze. Dat heb ikzelf kunnen constateren tijdens die proefflessen.'

Ten slotte

Het materiaal ziet er interessant uit, enkele doublures daargelaten. Het valt toe te juichen dat een aantal obscure bronnen aan de vergetelheid is ontrukkt dankzij het idealisme van enkele collega's. Het is beslist iets nieuws! Zowel wat betreft de materiaalkeuze als de aanbevolen werkwijze.

Vanuit het heden zijn er - ook zonder het begeleidend lesmateriaal - talloze vragen te stellen aan het verleden, zoals dit in de vertoonde fragmenten op ons af komt. Waarom lopen al die kinderen met schortjes om? Droegen alleen jongetjes uit de betere kringen matrozenpakjes? Waagden de badgasten zich in Scheveningen echt nog niet in het zeewater? Waarom springen al die mijnwerkers in Heerlen zo gehaast uit de nog rijdende trein? Hoe frequent waren toen al die reclamefietskarren in het straatbeeld? Gebeurden er veel van die treinongelukken?

Vragen waarop in veel gevallen niet één-twee-drie een antwoord te geven valt, maar die wel intrigeren.

Of de werkwijze, die de samenstellers aanbevelen, in de praktijk ook echt met succes zal worden gepraktiseerd, zal echter nog moeten blijken. Het vergt een behoorlijke tijdsinvestering. Voor de examenklassen valt te vrezen, dat er geen ruimte is. De meeste docenten hebben nu al moeite de eindexamenstof tijdig af te ronden. Zeker ook omdat in *Een nieuwe eeuw* lang niet de hele examenstof in beeld komt, en er vrij eenzijdig nadruk ligt op de aspecten arbeid en vervoer.

In de Tweede Fase zal een flinke beperking van het aantal werkelijk te geven lessen de geschiedenisdocenten nog danig gaan opbreken. Hoeveel ruimte blijft er dan nog over? Werken met dit materiaal past dus typisch niet in de contacturen, maar wel in de zelfwerkzaamheidsuren.

Maar tijdsdruk of niet: een vernieuwend product als *Een nieuwe eeuw* verdient onze warme belangstelling.

"GESCHIEDENIS, EEN MACHTIG VAK!?" VGN-DIDACTIEKCONFERENTIE 1999

vrijdag 29 en zaterdag 30 januari 1999

Conferentiecentrum Huize Bergen in Vught

workshops-lezingen-presentaties-debatbijeenkomsten-leermiddelenmarkt-cabaret

Openingslezing

"Uren (dagen, maanden, jaren) met Bolland"; over de historische biografie. Door Willem Otterspeer, biograaf van de filosoof G.J.P.J. Bolland (1854-1922).

De hete hangijzers

Drie debatbijeenkomsten met deskundigen en aanwezigen over netelige thema's in het geschiedenisonderwijs:

- Willem van Oranje voor allochtone leerlingen? Over de (on)zin en (on)mogelijkheden van intercultureel geschiedenisonderwijs.
- Draagt staatsinrichting in de huidige vorm bij aan de democratische vorming van leerlingen?
- Historische sensatie. Dragen de op een groot publiek gericht "levende" vormen van verbeelding van het verleden in musea en themaparken bij aan de vorming van historisch besef of is er sprake van misvorming van het verleden?

En verder

- Presentaties en leermiddelenmarkt van en met o.a. educatieve uitgeverijen en cultuur-historische instellingen.
- Cabaret in het avondprogramma: "Geschiedenis een machtig vak!?"
- Afsluitende causerie "Geschiedenis, de moeder der wetenschappen" door Maarten van Rossem.

De kosten bedragen f.375,- (VGN-leden) of f.475,- (niet-leden) voor deelname, logies, koffie/thee en de conferentiemap. Wie zich tevens aanmeldt als lid van de VGN betaalt f.375,-.

Aanmelding:

Hans Kummerer, tel. 0492-551138.

Nadere informatie over het programma:

Ruud Soeter, 030-2612710 of Louis Nolet 024-3550749

Workshops

- Welke methode past ons? Een handreiking bij methodekeuze voor de tweede fase
- Nederland 1880-1919 in de liederen van Eduard Jacobs en Koos Speenhoff*
- "Op het breukvlak van twee eeuwen": bronnen uit de rijksarchieven*
- Praktische (groeps)opdrachten op basis van het katern "Honderd jaar vrouwen- en mannenwerk".
- Holocaust-ontkenning op internet: een website voor het geschiedenisonderwijs
- Omgevingsonderwijs: als voorbeeld in het Zuiderzeemuseum
- Scholen adopteren monumenten
- De schone was - honderd jaar huishoudelijke arbeid*
- Leskisten over de Tweede Wereldoorlog
- Historische jeugdliteratuur
- Liederen als bron*
- Vrouwenarbeid verbeeld: Leerlingen stellen zelf een diaserie samen over vrouwenarbeid*
- NAA in de klas: digitale toegang tot de bronnen van het Nederlands Audiovisueel Archief
- Een off line demonstratie van de toepassingsmogelijkheden en zelf een digitale les maken.
- Intercultureel onderwijs: recht doen aan en benutten van verschillen tussen leerlingen
- Archeologie in de schoolpraktijk
- Toetsvormen in basisvorming en vmbo
- Kijken is nog geen zien! Ofwel: hoe haal je (als leerling) informatie uit visuele bronnen.

* Workshop in kader van CE 1999 en 2000: "Nederland 1880-1919. Een nieuwe eeuw, nieuwe verhoudingen?"

Boek van de maand

Marijke Meuwissen

De eerste of de beste?

Bespreking van:

Inge de Wilde, *'Nieuwe deelgenoten in de wetenschap. Vrouwelijke studenten en docenten aan de Rijksuniversiteit Groningen 1871-1919'*.

Groninger Historische Reeks
nr. 16 (Van Gorcum &
Comp BV, Groningen 1998)
374 blz., prijs f49,50.

Mijn dochter van 21½ heet Aletta; vandaar dat ik Inge de Wildes proefschrift over (onder meer) Aletta Jacobs mag bespreken. Dat zij net zo dapper en moedig zou zijn als haar beroemde naamgenote baden we bij haar doop; we kenden het werk van De Wilde toen nog niet. Had onze Aletta nu nog deze naam gekregen?

Nieuwsgierig geworden naar de kritiek van Inge de Wilde op onze heldin, bestudeerde ik haar boek. In november sprak ik telefonisch met de promovenda, die haar onderzoek in eigen tijd verrichtte, naast een baan bij de Rijksuniversiteit Groningen.

Het eerste meisje op de HBS?

Inge de Wilde beschrijft in haar dissertatie de vrouwelijke studenten en docenten aan de Groningse universiteit tussen 1871 en 1919. Het boek baarde opzien omdat Aletta Jacobs haar debuut aan de universiteit niet alleen aan eigen inzet, maar vooral aan het Groningse emancipatoire klimaat te danken bleek te hebben. Inge de Wilde vecht het gangbare beeld aan als zou Aletta Jacobs een zware strijd gevoerd hebben om tot de universiteit te worden toegelaten.

Vooral de op 70-jarige leeftijd gepubliceerde *Herinneringen* (1924) kenschetst De Wilde als een 'onbetrouwbare bron', waarin Aletta Jacobs een monument voor zichzelf poogde op te richten. In het huidige examenprogramma wordt Aletta Jacobs geportretteerd als de eerste vrouwelijke student en het eerste meisje dat een HBS bezocht. Haar voorbeeld beïnvloedde andere

meisjes na haar. Inge de Wilde weet dit heroïsche beeld op zijn minst te nuanceren. Het *'eerste meisje op een HBS'* heeft waarschijnlijk buiten schooltijd een paar practicumlessen natuurkunde gevolgd, als voorbereiding op het examen leerling-apotheker.

In het recent verschenen Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis (*Parallele levens*, 1998) valt Mineke Bosch De Wilde overigens bij wat betreft de kritiek op de *Herinneringen*. Bosch onderzocht de beschrijving door Aletta Jacobs van haar leven met haar echtgenoot Carel Victor Gerritsen. Ze gebruikt termen als 'het zo kenmerkende heldinnen- of pioniersplot' en de 'stelselmatige kleinering' van Gerritsens invloed.

Inge de Wilde doet al ruim twintig jaar onderzoek naar Aletta Jacobs en andere vrouwelijke studenten. In die periode – met vijftien publicaties – is haar beeld van Aletta Jacobs niet wezenlijk veranderd, maar wel verdiept. Ze had geen heldinnen-beeld als uitgangspunt. Met name de joodse achtergrond van Jacobs is pas later zichtbaar geworden; vooral de invloed van haar vader en enkele belangrijke huisvrienden. In het liberaal-joodse ouderlijk milieu van Jacobs werd veel belang aan onderwijs gehecht.

In 1979 begon De Wilde met een tentoonstelling die ze vanuit Studium Generale van de Rijksuniversiteit Groningen opzette. Het onderwerp – en de naam van het daarbij verschenen boekje – was: *Aletta Jacobs in Groningen*. De promotie had toen honderd jaar geleden plaats gevonden.

Veel vrouwen in Groningen

Dat het juist Aletta Jacobs was, die als eerste vrouwelijke student de geschiedenis in ging, ligt volgens De Wilde aan een samenloop van omstandigheden: de sfeer in Groningen, Aletta's eigen achtergrond. De Groningse universiteit trok in de eerste decennia na Aletta Jacobs relatief veel vrouwelijke studenten. Dit kwam omdat je (tot 1912) alleen in Groningen colleges in de moderne talen kon volgen, iets wat je zonder specifieke vooropleiding kon doen – het leidde ook niet op tot een academisch examen (wel vanaf 1921). Veel vrouwen, met bijvoorbeeld MMS of kweekschool, schreven zich voor de talencolleges in om zich voor te bereiden op een MO-akte. Een enkele vrouw vertrok daarna naar het buitenland om daar (na een aanvullend examen) te promoveren.

Een aantal vrouwen werd wetenschappelijk assistent en maakte carrière in de academische wereld. Zo beschrijft De Wilde de succesverhalen van Marie Loke (eerste vrouwelijke lector, Frans) en Jantina Tammes (eerste vrouwelijke hoogleraar, erfelijkheidsleer), beiden in Groningen. Ze hadden allebei een MO-vooropleiding en excelleerden in een nieuw vakgebied, zonder veel mannelijk concurrentie.

Inge de Wilde benadrukt de welwillendheid van de Groningse hoogleraren, onder andere geuit in redes en publicaties. Ze gingen overigens wel uit van fundamentele verschillen in aanleg tussen man en vrouw. De Wilde gelooft niet dat de vriendelijke benadering van de Groningse hoogleraren ingegeven was door nood en gebrek aan studenten. Ze wijst op een rede van Rector Magnificus Rosenstein die ter gelegenheid van de komst van Aletta Jacobs waarschuwde tegen een toevloed van meisjes met een slechte vooropleiding. Het kaf diende van het koren gescheiden te worden. Het warme welkom aan de 'nieuwe deelgenoten in de wetenschap' kende dus wel grenzen.

Een zware strijd?

Al vroeg, in de jaren twintig, is Aletta Jacobs geroemd om de zware strijd die zij voor haar toelating aan de universiteit heeft moeten voeren. Volgens De Wilde heeft zij aan deze beeldvorming gedeeltelijk zelf meegewerkt. Zo beschreef ze zichzelf niet alleen als het eerste meisje op een HBS

(dat was overigens haar jongere zuster Frederika), maar noemde zij ook de proeftijd van een jaar die Thorbecke haar oplegde. Deze proeftijd was gezien de manco's in haar vooropleiding niet ongebruikelijk, maar Jacobs suggereerde een aparte behandeling vanwege haar vrouwzijn.

Het beeld van de zware strijd die Aletta Jacobs en de andere eerste vrouwen moesten leveren, is volgens De Wilde overdreven. De Groningse universiteit heeft haar hartelijk welkom geheten.

Aletta Jacobs zelf is in haar *Herinneringen* vol lof over de vriendelijke hoogleraren. In die zin heeft ze dus niet een 'monumentaal beeld' van zichzelf geschetst. Wel is ze kritisch over bijvoorbeeld haar broers, terwijl zij ook negatieve berichten in de kranten noemt.

Het is terecht, meent Inge de Wilde, dat Aletta Jacobs veel aandacht krijgt, ook in het huidige examen. Maar het moet niet mooier of 'zwaarder' gemaakt worden dan nodig. Ook de Groningse universiteit had een pioniersrol. Het valt moeilijk te bewijzen dat het Aletta Jacobs slechter vergaan zou zijn bij inschrijving in bijvoorbeeld Leiden, maar de vriendelijke houding van de hoogleraren en het links-liberale milieu in Groningen worden door De Wilde aangetoond. Dit deed ze onder andere door te onderzoeken hoeveel dochters en echtgenotes van hoogleraren zich inschreven aan de universiteit. Het bleek dat in Groningen meer dan elders hooglerars-vrouwen zich inschreven om college te volgen. De Wilde vond ook een flink aantal dochters van Groningse hoogleraren die in de periode na Aletta Jacobs gingen studeren. Of dit er relatief meer waren dan in andere steden moet nog onderzocht worden. Deze gegevens zouden het links-liberale beeld van de betreffende hoogleraren ondersteunen.

Ten slotte

Uit het proefschrift en het gesprek wordt duidelijk hoeveel belang Inge de Wilde hecht aan het links-liberale klimaat aan de universiteit van Groningen. In de stofomschrijving en de examenkaternen ligt de nadruk veel meer op het strijdend voorbeeld van Aletta Jacobs. Inge de Wilde heeft aangetoond dat school- en studententijd van Aletta Jacobs versimpeld en verheerlijkt de geschiedenis ingegaan zijn, ten dele door de invloed van Aletta Jacobs eigen literaire werk.

Aletta Jacobs in 1904.

Aandacht voor de eerste vrouwelijke student is verdiend, maar de moeilijkheden die zij aan de universiteit onderdoven moeten niet overdreven worden. In *Nieuwe deelgenoten in de wetenschap* vinden we dus een duidelijke nuancering van onze heldin Aletta Jacobs. Ze was en blijft de eerste, maar nu zeggen we erbij: in Groningen.

De katernen

Tien eindexamenkaternen zijn er dit jaar, vijf voor havo/vwo en vijf voor mavo c/d. De Onderwijspers, Wolters Noordhoff, Thieme, Nijgh/Versluys en Meulenhoff Educatief hebben de moeite gedaan om een boekje uit te geven bij het nieuwe eind-examenonderwerp voor 1999 en 2000.

Bij de bespreking ervan hebben we ons gehouden aan de eisen van het examen en de stofomschrijving.

Aan het einde van iedere bespreking worden opvallend sterke en zwakke punten genoemd. Maar wat nu het beste katern voor de gebruiker is? Daarover hebben we ons niet uitgesproken. Iedereen heeft immers zijn eigen wensen waaraan het ideale katern moet voldoen.

De besprekingen zijn gemaakt door Marijke Meuwissen, Jo Beckers, Stefan Boom, Huub Oattes, Hans Pols en Jos Trippenzee.
De redactie had Tineke Bogaerts.

Politieagenten in Amsterdam (foto Jacob Olie 1892).

Onderwijspers

Mavo geschiedenis Examenbundel voor 1999

door R.C. Serieese, W.H. Blok en H.M. Frijters.

Totaal 202 bladzijden; de beide CSE onderwerpen van 1999 staan in het boek. Het onderwerp 'Een nieuwe eeuw, een nieuwe samenleving?' heeft 77 bladzijden. Daarnaast is zo'n vijftig bladzijden met oefenstof uit relevante vorige examens toegevoegd. Uitvoering in zwart/wit, prijs f22,95.

Docentenbijlage gratis. Hierin staan de uitwerkingen van de oefenvragen, van de vragen rond de structuurbegrippen en van de examenvragen van 1998 C- en D-niveau.

• Uiterlijk

De eerste indruk is van een sober katern, op dun papier met niet al teveel zwartwit illustraties. Veel tekst, weinig wit, hele volle pagina's. De illustraties zijn klein en lijken vaak meer ter versiering toegevoegd dan dat ze de tekst verduidelijken. Er wordt niet op ingegaan bij de vragen.

• Inhoud

Het katern begint met een korte uitleg over het examen en het gebruik van de examenbundel. Het onderwerp wordt vervolgens ingeleid met een instap-

verhaal over de troonrede. Daarna wordt elk thema direct begonnen zonder een echte inleiding. Ook de bijgevoegde docentenhandleiding geeft geen verantwoording en biedt alleen maar de uitwerkingen van de vragen en de oude examenstof. De tekst is tamelijk beknopt, vaak lijkt het wel telegramstijl, wat de duidelijkheid voor leerlingen niet ten goede komt. De stofomschrijving wordt nogal letterlijk gevolgd, het katern biedt niets meer dan dat.

• Vragen en opdrachten

Elk hoofdstuk wordt afgesloten door een groot aantal vragen die de bedoeling hebben om de gelezen tekst te verduidelijken. Aan het einde van het thema staan acht pagina's waarin geoefend wordt met de structuurbegrippen; hier zijn de illustraties wel functioneel.

• Tenslotte

Aan de ene kant is het jammer dat dit katern zo sober en beknopt is. Juist de bladzijden waarin geoefend wordt met de structuurbegrippen zijn van een zodanige kwaliteit dat, als meer materiaal op deze wijze werd aangeboden, het katern veel doeltreffender zou zijn. Aan de andere kant is de overzichtelijkheid van een apart deel om te oefenen met de structuurbegrippen misschien wel zo aantrekkelijk voor mavo-leerlingen. De sterke kanten van dit examenkatern zijn dan ook dit deel 'werken met structuurbegrippen' én het oefenmateriaal uit oude examens.

Als zwakke punten moeten genoemd worden het niet functionele gebruik van de illustraties en de volle bladzijden tekst, die het voor mavoleerlingen niet eenvoudig zullen maken om zich door dit katern heen te worstelen. Het is zeker geen katern waar de leerlingen zelfstandig mee aan de slag kunnen, maar onderdelen ervan geven de docent wel prachtig oefenmateriaal. J.T.

Wolters Noordhoff

Geschiedenis Werkplaats Examenkatern mavo

Auteurs: drs. A.C.M. Peek en drs. I.D. Verkuil

Leerlingenboek uitgevoerd in vaal groen, 76 blz., prijs f20,75.

Docentenhandleiding mavo/havo/vwo, 98 blz., prijs f23,75.

Deze bevat de twee stofomschrijvingen en de antwoorden bij de opdrachten, de hulpvragen en de samenvattingsopdrachten. Tevens zijn in het kader van examen-training nieuwe vragen met bijbehorende antwoorden per hoofdstuk toegevoegd, die naar keuze van de docent ingezet kunnen worden.

• Uiterlijk

Op het eerste gezicht ziet het blauwgedrukte katern er aardig uit, met foto's op elke bladzijde en duidelijke kopjes. Bij lezing is echter het grote aantal drukfouten zeer storend. Ook is de typografische vormgeving met name van de opdrachten niet helder. Aan het begin van elk hoofdstuk wordt de leerling aangemoedigd het geheel door te bladeren en de aandacht zal dan snel gaan naar de illustraties en de onderschriften. Misschien is het daarom dat het taalgebruik bij die onderschriften wel heel populair is. 'Ze werkt als wasmeid, keukenhulp of zoiets', 'Iedereen droeg een hoofddeksel, iedereen'.

'Vetgedrukte begrippen staan apart genoemd in de officiële stofomschrijving', staat in de inleiding van dit katern. Jammer dat ze niet allemaal terugkomen in de begrippenlijst achterin het boekje.

Er zijn veel illustraties opgenomen, allemaal in blauw-wit afgedrukt. Op elke bladzijde staan er wel twee of drie. Het zijn vooral foto's van mensen en gebouwen en behoorlijk wat spotprenten. Ze dienen om de tekst te verduidelijken en op te fleuren. De onderschriften geven niet steeds alle informatie, vaak ontbreekt bijvoorbeeld wanneer de foto genomen is.

Een register ontbreekt, maar door het grote aantal paragrafen (35 in totaal) en de heldere titels ervan, is een en ander toch vrij vlot terug te vinden.

mavo geschiedenis

EXAMENBUNDEL

voor 1999

historisch overzicht
voornamelijk
vragen
oefenstof
structuurbegrippen
vragen uit oude examens
begrippenlijst

C. Serieese
W.H. Blok
H.M. Frijters

UITGEGEVEN DOOR ONDERWIJSPERS

— een nieuwe eeuw, nieuwe verbodsgaten?
Nederlands 1840 - 1919
op het grensvlak van twee eeuwen

— Europa en de Buitwereld, 1150 - 1350

• Inhoud

In de speciaal aan leerlingen gerichte inleiding wordt de hoofdvraag geïntroduceerd en uitgelegd wat wel en niet gevraagd kan worden. De structuurbegrippen en vaardigheden worden toegelicht, 'eenvoudig geformuleerd' aldus de auteurs. Er wordt een zevende structuurbegrip (vaardigheid?) toegevoegd, namelijk 'politiek'. Het wordt niet duidelijk wat hiermee bedoeld wordt. Erger is dat bij elk structuurbegrip maar gedeeltelijk vermeld wordt wat er precies van de leerlingen verwacht wordt. *"Van oorzaken en gevolgen kun je aan-geven of de gevolgen gewild of onbe-doeld zijn."* Echter óók of er meer oorzaken zijn; de leerling moet bovendien het belang van verschillende oorzaken kunnen afwegen, moet directe en latere gevolgen kunnen onderscheiden...

Er wordt door deze inleiding een volledigheid gesuggereerd, die helaas ontbreekt. Docenten moet hier goed op letten en dit aanvullen.

Opvallend is verder de verdeling van de tekst over de onderwerpen: algemeen 1900 – vrouwen – arbeiders – confessionelen.

Veel aandacht wordt besteed aan Nederland rond 1900: acht bladzijden tekst en negen bladzijden opdrachten (van het totaal van negenentwintig tekstpagina's en eenendertig bladzijden met opdrachten). In de stofomschrijving wordt slechts anderhalve kolom (van totaal tien) hieraan besteed. De vrouwen komen er slechter af met zes pagina's tekst en vijf opdrachten (stofomschrijving drieënhalve kolom). De nadruk op het eerste hoofdstuk is niet evenredig met de aandacht voor

Nederland rond 1900 in de stofomschrijving – en (vermoedelijk) op het examen.

De casussen worden niet apart besproken. De arbeidswet, Domela Nieuwenhuis en de zedelijkheidswetgeving komen wel aanbod, maar zonder speciale aandacht of extra vragen.

Positief is dat de auteurs zich expliciet tot de leerling richten en uitgebreid ingaan op het hoe en waarom van deze stofomschrijving. *"We zitten midden in de overgang van de 20e naar de 21e eeuw. De stofomschrijvers hebben daar natuurlijk aan gedacht..."* Ook waarom er een hoofdvraag is, wordt uitgelegd: *"Je kunt natuurlijk niet zomaar het jaar 1900 gaan bestuderen. Je moet een beetje houvast hebben."*

Duidelijk is ook geprobeerd de leerlingen warm te krijgen voor dit onderwerp. Dit gebeurt met een wellicht wat minder aansprekend gedicht van Henriëtte Roland Holst, maar ook met goede kijkvragen bij een mooie schoolplaat over Nederland in 1900.

• Vragen en opdrachten

De hoofdstukken beginnen met verkenningopdrachten, waarin de leerling kennis maakt met het onderwerp en de voorkennis geactiveerd wordt. Er zitten leuke vragen bij die prima kunnen dienen als instap.

Elk hoofdstuk wordt afgesloten met een samenvattingsopdracht en met een serie opdrachten met bronnen.

De vormgeving is helaas niet duidelijk. Naar het lijkt vrij willekeurig zijn ofwel bronnen, ofwel vragen, ofwel allebei in een donker kader geplaatst. De nummering van de bronnen klopt niet overal en wordt wel heel consequent doorgevoerd door ook over bron I te spreken als er maar één bron gebruikt wordt. Door de driekoloms-druk bij de opdrachten lijken sommige citaten als bronnen wel heel lang en als dan ook nog de oude spelling is overgenomen, zullen sommige leerlingen zich er met moeite doorheen worstelen.

Een sterk punt zijn de reproductievragen die direct na een paragraaf gesteld worden en die het begrip van de tekst toetsen. Het is heel overzichtelijk dat deze gelijk na de betreffende stof komen. Met de antwoorden op al deze vragen en na het maken van de vier grote samenvattingsopdrachten

heeft de leerling een samenvatting van dit katern.

Bij de opdrachten wordt steeds met bronnen gewerkt. Maar hier en daar is de 'bron' meer een illustratie dan noodzakelijk werkmateriaal. Bijvoorbeeld: *'Op de foto zie je een winkel. Welke uitspraak over middenstanders is juist?...'* De foto (bron I) is overbodig.

Naast de inleidende en de reproductie- en samenvattingsvragen per hoofdstuk zijn er nog zesendertig vragen met bronnen. Eén opdracht bevat tabellen, twee een schrijfopdracht. Er zijn tamelijk veel vragen met beweringen die al dan niet juist zijn, maar omdat er in het geheel veel vragen zijn, is dat niet zo'n bezwaar. Gelukkig zijn de vragen niet al te lang, met meestal niet meer dan vier subvragen.

Vooraf wordt aangegeven welke structuurbegrippen bij welke vragen speciaal worden geoefend.

In elk hoofdstuk staat één structuurbegrip centraal, met twee daar apart aan gewijde vragen. Nu zijn er vier hoofdstukken en vijf structuurbegrippen (al kondigen de auteurs er in de inleiding zes aan): het is het begrip *interpretatie* geworden dat helaas geen expliciete aandacht krijgt.

Natuurlijk zijn alle structuurbegrippen her en der te vinden en worden ze geoefend, maar als je het er dan precies bij zet, dan moet het wel compleet zijn, vind ik. Docenten zullen dit zelf in de gaten moeten houden.

• Ten slotte

Het sterke punt van dit katern vind ik de manier waarop de auteurs zich rechtstreeks richten tot de leerlingen. Dit gebeurt zowel in de inleiding als aan het begin van elk hoofdstuk. Verder is bijna overal wat op af te dingen: Inhoudelijk is het prima in orde, zij het dat het zwaartepunt in het algemene gedeelte ligt. Er zijn veel mooie illustraties, maar ze zijn niet zo gevarieerd.

Een echt zwak punt is dat de verzorging van het geheel nogal te wensen over laat. Er staan te veel druk- en schrijffouten in. Tevens is de vormgeving van met name het opdrachtengedeelte voor verbetering vatbaar. Een tweede zwak punt ligt in de diversiteit van de opdrachten: het zijn er wel veel, maar ze zijn niet zo verschillend.

M.M.

Thieme

Sfinx – Een nieuwe eeuw, nieuwe verhoudingen? Nederland 1880-1919.

Examenkatern Geschiedenis en Staatsinrichting, vbo/mavo niveau c/d.

Door Lex de Jong, in samenwerking met Janneke Riksen. Leerlingenboek 76 bladzijden. Tekst en de meeste illustraties blauw, kopjes en verdere aankleding van de bladzijden geel, prijs f20,90.

Het bijbehorende servicepakket van 47 bladzijden kost f16,90. Het geeft behalve de stofomschrijving en de antwoorden op de vragen in schematische vorm een overzicht van de structuurbegrippen en vaardigheden, zoals die bij de verschillende vragen aan de orde komen.

• Uiterlijk

Het boekje maakt een zeer verzorgde, rustige indruk. Door het gebruik van slechts een beperkt aantal kleuren oogt het enigszins saai. De vele illustraties zouden in kleur of in een contrastrijker zwart-wit beter tot hun recht komen. Dit geldt zeker voor de afgebeelde schilderijen en tekeningen. De kijker mist nu een wezenlijk element van deze kunstwerken.

De tekst is in twee kolommen afgedrukt. Het overvloedige bronnenmateriaal is in de lopende tekst opgenomen. De geschreven bronnen worden van de 'leertekst' onderscheiden door het gebruik van gele kopjes en doordat ze cursief gedrukt zijn. Ook de afbeeldingen zijn van gele kopjes voorzien. Ze worden alle als bron gebruikt. De toelichting bij de bronnen is erg summier. Er wordt volstaan met een nummer en een titel. Voor de leerling belangrijke informatie over wat er in de bron te lezen of te zien is, wordt pas gegeven in de bij die bron horende vragen en opdrachten. Deze vragen en opdrachten zijn hoofdzakelijk aan het einde van de verschillende paragrafen te vinden.

• Inhoud

Het katern heeft een erg duidelijke opbouw. Na de inhoudsopgave volgt een inleidend stukje met als titel 'Aan de leerling'. Hierin wordt onder andere kort uit de doeken gedaan hoe het boek in elkaar zit. Daarna volgen zes hoofdstukken over de eigenlijke leerstof. Het eerste geeft een inleiding over

de centrale vraag die bij dit examenonderwerp aan de orde is. Bovendien worden hier de opbouw van het boek en de verschillende hoofdstukken uitvoerig besproken.

Hoofdstuk 2 geeft een overzicht van de belangrijkste economische, maatschappelijke, politieke en culturele veranderingen in Nederland tussen 1880 en 1919. Daarna wordt in de hoofdstukken 3 tot en met 5 uitgebreid aandacht besteed aan achtereenvolgens de veranderingen met betrekking tot de positie van vrouwen, arbeiders en confessionelen in deze periode.

In een kort laatste hoofdstuk tenslotte worden enkele visies op de rond 1900 plaatsvindende veranderingen besproken. De stofomschrijving wordt daarbij op de voet gevolgd.

De verschillende hoofdstukken kennen een uniforme opbouw. Aan het begin van elk hoofdstuk (en ook van elke paragraaf) wordt aan de hand van verkenningsoopdrachten bij één of meer bronnen in het kort uitgelegd welk thema aan de orde is. In die uitleg zijn vaak zaken te vinden, die letterlijk in de stofomschrijving staan. Om dit aan te geven zijn deze passages schuin gedrukt. Er is bovendien een vraagteken bijgeplaatst in de kantlijn. De leerling kan zo zien dat het hier om een belangrijk onderdeel van de examenstof gaat. Na de verkenningsoopdrachten volgt steeds de leerstof, met erin of ernaast steeds enkele relevante bronnen. Aan het eind van elke paragraaf zijn opdrachten bij de bijbehorende bronnen te vinden. Deze opdrachten sluiten steeds goed aan bij de stof die aan de orde is. Aan het eind van ieder hoofdstuk staat een samenvattingsoopdracht. Het gaat daarbij in feite om een reeks vragen die de leerlingen dwingt de stof van het hoofdstuk nog eens systematisch door te nemen en samen te vatten. Handig is dat de belangrijkste begrippen en namen uit de leertekst steeds schuin zijn gedrukt. Ze worden achterin het katern in een woorden- en namenlijst nog eens uitgelegd. Op die plaats is ook een overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen in chronologische volgorde te vinden.

Het taalgebruik is aan de moeilijke kant. Zeker in de bronnen komen woorden en uitdrukkingen voor die toelichting door de docent nodig zullen hebben. Het inzicht in de opbouw van de hoofdstukken wordt enigszins

verminderd door het feit dat de (genummerde) titels van de paragrafen en de (niet-genummerde) titels van de sub-paragrafen nagenoeg even groot en in dezelfde kleur afgedrukt zijn. De indeling van de hoofdstukken wordt hierdoor minder doorzichtig. Dat de geschreven bronnen in dezelfde kleur als de hoofdttekst en midden in de doorlopende tekst zijn afgedrukt, kan er bovendien toe leiden dat leerlingen onvoldoende zien dat het hier om bronnen gaat en niet om te leren tekst.

De leerstof wordt in voor de leerling overzichtelijke stukjes gepresenteerd. Steun van de leraar zal bij het leren zien van de samenhang tussen de verschillende paragrafen en sub-paragrafen onmisbaar zijn.

• Vragen en opdrachten

Dit examenkatern bevat een groot aantal vragen en opdrachten en van velerlei niveau. De antwoorden bevatten belangrijke informatie en dragen bij tot een beter begrip van het onderwerp. De schrijvers stellen in de inleiding bij het bij dit katern horende servicepakket dat de leerlingen de thema's aan de hand van de vragen en opdrachten volledig zelfstandig kunnen doorwerken. Ook de correctie zou de leerling met behulp van de in het servicepakket opgenomen antwoordmodellen zelfstandig kunnen uitvoeren. Een klassikale bespreking van het een en ander blijft echter zeker noodzakelijk. Gezien de grote hoeveelheid te maken vragen en opdrachten, bestaat het risico dat de leerlingen vraag na vraag afwerken zonder er echt bij na te denken. Ook is de kans groot dat de leerlingen door de bomen (de ongeveer zevenentwintig dichtbedrukte A4-bladzijden vol met antwoorden) het

bos niet meer zien. De schrijvers beseffen dit ook. Uit ervaring blijkt, zo stellen zij, dat een klassikale bespreking van de verkenningsopdrachten en samenvattingsopdrachten erg nuttig is om de structuur van een hoofdstuk en het te behandelen thema voor de leerlingen te verduidelijken.

Een ander probleem bij zelfstandige verwerking van de stof door de kandidaten is dat de antwoorden zijn geschreven voor de docent. Ze zullen in veel gevallen moeten worden toegelicht. Het is bovendien jammer dat in het antwoordmodel bij inlevingsvragen van het type 'Stel je voor je bent een ...' in de meeste gevallen wordt volstaan met het antwoord 'Eigen invulling'. Het was beter geweest als hier was aangegeven welke argumenten in zo'n betoog zouden kunnen worden gebruikt.

• Tenslotte

Dit katern bevat veel afwisselend bronnenmateriaal. Bovendien zijn er heel veel en zeer gevarieerde vragen en opdrachten. De stof uit de stofomschrijving wordt in de leertekst op een verantwoorde wijze gepresenteerd. Jammer is dat door de lay-out de opbouw van het een en ander wat onduidelijk is. Een duidelijke structuur wordt voor een deel pas door de samenvattingsopdrachten gegeven. Dan valt alles op zijn plaats. De docent zal zijn leerlingen zeker moeten helpen om het overzicht over de uitgebreide stof van dit thema te bewaren.

J.B.

Nijgh/Versluys

Examenkatern mavo

Een nieuwe eeuw, nieuwe verhoudingen? Nederland 1880-1919

Auteurs: Frans Steegh, Ber Vergunst en Joop Walhain

Met blauw-groen als steunkleur en hier en daar een afbeelding in full color, 59 blz., prijs f26,50.

De docentenhandleiding – 53 blz., f59,50 – bevat de antwoorden op de vragen en een proefexamen.

Dat de docentenhandleiding ook op het internet staat, maakt het voor lule leerlingen misschien wel wat makkelijk om de vragen goed te beantwoorden.

• Uiterlijk

Het katern is aantrekkelijk uitgegeven, de tekst in tweekleurendruk en met een groot aantal illustraties in full color. Op elke bladzijde staan meerdere illustraties, drie, vier, een enkele keer vijf. Op een aantal bladzijdes staan meer illustraties dan teksten. Het zijn foto's, affiches, spotprenten en ook tabellen. Bijzonder is de 'portrettengalerij' achterin het katern, waarmee leerlingen het herkennen van 'hoofdpersonen' kunnen oefenen.

De onderschriften bij de illustraties zijn duidelijk, ondersteunen meestal de tekst en geven soms wat extra informatie. Hier en daar wordt bij de illustratie nog een vraag gesteld. Dit is iets waar de docent zich even op moet voorbereiden: de antwoorden staan niet vermeld en misschien willen de leerlingen wel weten welke symbolen we zien op het schilderij van Jan Toorop of wat Van Gogh bedoelde met zijn aquarel 'De staatsloterij'.

Op een inleidend eerste hoofdstuk volgen drie inhoudelijke hoofdstukken, elk gevolgd door vragen en werkmateriaal. Door de verschillende lettertypes is er een duidelijk onderscheid tussen de eigenlijke tekst, de onderschriften bij illustraties en de achtergrondteksten bij personen of situaties. Ook bij de overigens niet genummerde vragen is de vormgeving goed gekozen.

Zeër duidelijk is de omvangrijke begrip- en lijst annex register. Aangegeven wordt of het begrip al dan niet vet gedrukt in de stofomschrijving voorkomt en waar het in het katern genoemd wordt. Een chronologisch overzicht en een lijst van personen completeren het boekje.

• Inhoud

Een verantwoording van het onderwerp of een weergave van de hoofdvraag van de stofomschrijving vind je noch in het leerlingenmateriaal, noch in het docentenboekje. De 'instap' of introductie beperkt zich tot één zin, namelijk tot de opmerking dat er rond 1900 geen sprake was van een milleniumprobleem. De leerling mag zich dan nog even voorstellen hoe het was om rond 1880 jong te zijn, maar de eigenlijke les is al begonnen.

De vier hoofdstukken volgen strak de opzet van de stofomschrijving. Het korte eerste hoofdstuk 'Nederland bij de vorige eeuwwisseling' is tegelijk inleiding en poneert – zij het niet expliciet – de hoofdvraag van de stofomschrijving.

De drie volgende hoofdstukken – emancipatie van vrouwen, van arbeiders en van confessionele groepen – hebben elk dezelfde vier paragrafen: *positie rond 1800 – organisaties komen tot stand – verandering – continuïteit*. Hiermee wordt de opzet en het verband tussen een en ander heel duidelijk. Ook in de subkopjes en opsommingen daarbinnen wordt de stofomschrijving meestal op de voet gevolgd, maar dan uitgebreid. Ik vond dat de overzichtelijkheid ten goede komen. Bij deze hoofdstukken hoort werkmateriaal met opdrachten.

Apart staan acht zogenaamde illustratieve teksten waarin personen en situaties nader beschreven worden: Aletta Jacobs en Wilhelmina Drucker, Troelstra en Domela Nieuwenhuis, de verzuiling en de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid. Deze geïllustreerde teksten geven veel interessante details.

Voor de illustratieve teksten zijn vlot geschreven. De basistekst is goed leesbaar, maar hier en daar wat opsommend. Het strakke schema waarin een en ander past is duidelijk, maar voor leerlingen misschien wat saai. De titels van paragrafen en de subkopjes zijn inhoudelijk en maken de hoofdzakelijk duidelijk. In sommige gedeeltes vormen titels en subtitels samen de tekst van de stofomschrijving; eronder staat de uitleg.

• Vragen en opdrachten

Na elk van de drie inhoudelijke hoofdstukken volgen er vragen over 'toen en nu'. In de docentenhandleiding staat (bij de antwoorden) duidelijk dat dit

buiten de examineerbare stof valt, in het leerlingenboek niet.

Na de respectievelijk acht, zeven en vijf grote vragen met werk materiaal volgt de 'casus' uit de stofomschrijving met extra tekst en een aantal vragen.

Aan het einde van het boekje staan alle samenvattende en reproductievragen.

Door de scheiding van deze vragen kunnen docenten makkelijker tot een keuze komen; met de reproductievragen kunnen leerlingen ook zelf oefenen en herhalen. Ze moeten die aparte bladzijde dan natuurlijk niet pas ontdekken als het boekje bijna uit is. Deze vragen staan overigens in de vorm van invuloefeningen in de docentenhandleiding.

Het werk materiaal bestaat uit foto's en prenten, teksten van toespraken of brieven, grafieken en tabellen van bijvoorbeeld de zetelverdeling in de Tweede Kamer of het aantal leerlingen in het bijzonder en openbaar onderwijs. De opdrachten zijn overzichtelijk en afwisselend.

Bij elke vraag staat duidelijk vermeld om welke vaardigheid het gaat; hierbij wordt steeds verwezen naar een lijst van structuurbegrippen en vaardigheden achterin het katern. Zo wordt duidelijk wat van de leerlingen verwacht wordt.

Bijzonder is dat er aparte aandacht wordt besteed aan het maken van schrijfopdrachten. Leerlingen kunnen oefenen met het schrijven van een verzoekschrift en van een antwoordbrief. Er wordt van elk een voorbeeldopdracht gegeven – met commentaar waarom het zo goed is – en drie oefenopdrachten. In de docentenhandleiding staan nog meer mogelijke opdrachten.

Een proefexamen met twintig vragen en zeven bronnen is aan de docentenhandleiding toegevoegd. Net als bij het echte examen staat er bij elke vraag hoeveel punten er te scoren zijn.

• Ten slotte

De sterke punten van dit boekje vind ik de heldere indeling van de tekst, de goede en gevarieerde vragen en de vele extra's: de portrettengalerij, de oefening in schrijfopdrachten, het proefexamen. Het ontbreken van een verantwoording of een inleiding gericht aan leerlingen of docenten is het zwakste punt. Het lijkt me een aantrekkelijk katern om mee te werken en een goede voorbereiding op het examen. M.M.

Meulenhoff Educatief

**De nieuwe studiegids vbo/mavo
Een nieuwe eeuw, nieuwe
verhoudingen?**

**auteur: André van Voorst
Gedrukt in een blauwtint met
geel, 80 blz., prijs f21,80.**

**De docentenhandleiding van 35
blz. bevat suggesties met betrek-
king tot monumenten en musea
die speciaal deze periode belich-
ten, titels van ander les materiaal,
de antwoorden op de vragen, een
tussentoets en een eindtoets
compleet met bronnen en een
correctiemodel. De handleiding
kost f27,-.**

• Uiterlijk

Het katern oogt fraai en rustig wat de indeling van de bladzijden betreft. De illustraties zijn duidelijk en mooi groot; ze zijn afgedrukt in een blauwtint. Er wordt een gele steunkleur gebruikt bij citaten, bronnen en deelvragen, en om sommige bladzijden nog wat te verfraaien. De pagina's zijn door dat kleurgebruik verdeeld in duidelijke blokjes en ze zijn zeker niet overvol.

Alle illustraties behoren tot het bronnenmateriaal en worden zo ook genummerd. Een flink aantal wordt gebruikt bij de opdrachten, maar vaak alleen als begeleiding bij een wat algemenere vraag. Opvallend is dat steeds wordt gevraagd om de bron te bestuderen, wat bij de meeste illustraties wel wat overdreven overkomt; gewoon vragen om nog eens naar de betreffende illustratie te kijken, lijkt wel voldoende. Ondanks het feit dat de illustraties zo wel bij de opdrachten betrokken worden, kunnen ze toch vaak als niet meer dan een sfeertekening bij de tekst worden beschouwd.

• Inhoud

Het katern begint met een korte inleiding bij het examenonderwerp en de studiegids, waarin ook de structuurbegrippen worden uitgelegd. Elk hoofdstuk ingeleid met een verhaal, waarbij gebruik wordt gemaakt van originele bronfragmenten; zelfs de introductie van het katern begint op deze wijze.

De tekst van dit katern lijkt mij niet direct op mavo/vbo leerlingen gericht; hij is vaak erg abstract en bevat veel moeilijke woorden en omschrijvingen.

Hulp van de docent lijkt bij de bestudering van de teksten onontbeerlijk.

De indeling is helder en duidelijk: korte alinea's met veel wit, onderbroken door tekstbronnen in een geel kader, of door illustraties. De stofomschrijving wordt letterlijk gevolgd: een beschrijving van het in de stofomschrijving genoemde thema, gevolgd door een paragraaf over continuïteit en een over verandering en daarna de casus.

Erg leuk is het idee om elke thema af te sluiten met een paragraaf over de situatie honderd jaar later. Zo wordt de vergelijking met het heden wel gemaakt, maar zonder dat het de stof voor het CSE in de weg staat.

• Vragen en opdrachten

De opbouw van de vragen en opdrachten is zodanig dat met behulp van het bronmateriaal steeds deelparagrafen worden bevraagd, ingedeeld naar structuurbegrip en vaardigheid. Aan het einde van de opdrachten moeten de leerlingen onder het kopje 'slotsom' een samenvatting maken aan de hand van een aantal begrippen uit de tekst. Tenslotte wordt aangegeven wat je moet kennen en kunnen. Ondanks deze uitputtende behandeling ben ik bang dat er teveel versnipperd wordt om de leerlingen de kans te geven de aangeboden tekst echt te begrijpen.

Al met al kun je zeggen dat de bundel op twee gedachten hinkt: de opbouw van de paragrafen en van de opdrachten doet vermoeden dat geprobeerd is om een katern te leveren waarmee de leerling zelfstandig uit de voeten kan, de moeilijkheidsgraad van de tekst en de verscheidenheid in opdrachten zorgen er echter voor dat hulp van de docent niet achterwege kan blijven.

• Tenslotte

Het aardige van dit katern is de grote aandacht voor de structuurbegrippen en vaardigheden. Daarnaast zijn andere sterke punten de inleidende verhalen per thema en het extra aanbieden van een tussentoets en een eindtoets. Zwak in dit katern is het taalgebruik, dat niet aansluit bij de doelgroep en het toch wel slordig omgaan met de illustraties, waarbij meer gepretendeerd wordt dan terecht is.

J.T.

Onderwijspers

VWO Geschiedenis Examenbundel voor 1999

HAVO Geschiedenis Examenbundel voor 1999

Auteurs van beide katernen:

R.C. Seriese, W.H. Blok en

H.M. Frijters.

De examenboeken bevatten de beide onderwerpen van 1999.

Havo-katern 290 blz., vwo-katern 294 blz., de prijs van beide katernen is f22,95.

Er is geen docentenhandleiding. De uitwerkingen van de opdrachten staan in de leerlingenkaternen.

De vwo-bundel bevat de vwo-examenopgaven van verleden jaar en in de havo-bundel zijn de opgaven voor havo opgenomen. Dat is het enige wezenlijke waarmee beide bundels zich van elkaar onderscheiden. Daarom zal alles wat hier verder wordt opgemerkt over de behandeling van het examenonderwerp 'Een nieuwe eeuw, nieuwe verhoudingen', gelden voor beide delen.

• Uiterlijk

De eerste indruk van deze examenkaternen is goed; hiermee kan je bij examenkandidaten voor de dag komen. Geen boekje dat er uit ziet als de eerste de beste reclame-folder in kleurendruk; sober en degelijk. Als het examen een serieuze zaak is, dan wordt dat zonder meer door de vormgeving van deze katernen onderstreept. Bovendien bevatten deze bundels niet alleen de stof van het nieuwe examenonderwerp, maar ook die van 'Europa en de buitenwereld'. Daarnaast zijn ook de opgaven uit het examen van 1998 over 'Europa en de buitenwereld' opgenomen, compleet met uitwerkingen.

Verder wordt in de inleiding uitgelegd wat de kandidaten bij het examen mogen verwachten (tijdsduur, soort vragen, stelopdracht, normering, enz.). Een en ander bevestigt het beeld dat het hier gaat om dé voorbereiding op het CSE.

De tekst is gedrukt op een soort krantenpapier. Het boekje is kleiner dan de andere katernen, er is geen sprake van meerdere kolommen en de bladzijden maken een volle indruk.

De illustraties in zwart-wit zijn niet in een apart kader opgenomen maar staan gewoon tussen de tekst. De kwaliteit van de afbeeldingen is heel wisselend; de teksten en tabellen zijn over het algemeen duidelijk, maar van de afgedrukte foto's en tekeningen is zonder onderschrift vaak niet vast te stellen wat het onderwerp is. Dan wordt sober ineens armoedig. Veel verduidelijken doen zulke illustraties niet.

In de tekst zijn bronnen opgenomen. Voor de leerlingen moet duidelijk zijn dat het om bronteksten gaat, omdat ze gecursiveerd zijn en van een bronvermelding voorzien.

Na de tekst van het historisch overzicht volgen het chronologisch overzicht, de begrippenlijst, oefenvragen (echte tekstvragen) en oefeningen met de structuurbegrippen. Van de laatste twee zijn ook de uitwerkingen opgenomen.

• Inhoud

De bundels beginnen met een inleiding waarin de schrijvers, met behulp van een fragment uit de troonrede van 1901, een verantwoording proberen te geven voor de themakeuze. Dat ze daar niet zo goed in slagen is hen niet aan te wijven. Motiveer maar eens dat je bij het weergeven van 'de algemene volkstoestand' je moet beperken tot de positie van het gezin, de emancipatie van vrouwen, arbeiders en confesionele en de rol van de overheid in de samenleving.

*Boeven en vrouwen zoo zegt de wet,
Zal 't recht tot stemmen worden belet.
Het groote onderscheid tusschen die twee,
deel ik Hieronder U duidelijk mee:*

*Hij, de misdadiger mag vrij,
Zodraa zijn straftijd is voorbij.
Gaan stemmen - niemand, die 't verbiedt.
Zij, die nooit kwaad deed, mag dit niet!*

De tekst die op de inleiding volgt, is verdeeld in zes grotere hoofdstukken (een geeft het historisch kader van dit examenonderwerp, de vijf anderen behandelen de vijf terreinen van dit onderwerp), een conclusie (was 1880-1919 een breukvlak?) en een epiloog (Nederland rond 2000). Ook de casussen in de stofomschrijving, die bij de vijf terreinen van het examenonderwerp horen, zijn opgenomen. De verschillende hoofdstukken zijn onderverdeeld in genummerde paragrafen, alle voorzien van kopjes die als vragen zijn geformuleerd en regelrecht uit de stofomschrijving komen. Daardoor heeft die stofomschrijving de opbouw van de tekst bepaald.

Toch is de tekst van de katernen meer dan zo maar die stofomschrijving; de leerstof wordt op degelijke en duidelijke wijze naverteld, waarbij de nodige aanvullingen worden gegeven. Verrassende invalshoeken ontbreken, maar daar staat tegenover dat in de tekst, waar mogelijk, bronteksten zijn opgenomen en standpunten van contemporaine en hedendaagse auteurs over de deelvragen zijn opgenomen.

De stof wordt gepresenteerd als een doorlopend verhaal, niet onderbroken door de opgaven. Instappen bij het begin van een hoofdstuk ontbreken. Vooral voor de havo-leerlingen zal de grote hoeveelheid informatie (leerstof met aanvullingen), op tamelijk eentonige wijze aangeboden, het moeilijk maken het katern zelfstandig door te werken. Deze leerlingen zullen de hulp van de docent nodig hebben om de grote lijn in het verhaal te onderkennen. Vwo-leerlingen zullen wat minder moeite hebben met de uitgebreide tekst.

De auteurs hebben bij het schrijven van die tekst nauwelijks steken laten vallen. Een enkele viel op: de Mammon kun je natuurlijk niet eenvoudig met duivel omschrijven. En het heilig avondmaal is niet zomaar een herdenking van het 'afscheid' dat Jezus van Nazareth met een maaltijd (...) nam van zijn vrienden'.

• Vragen en opdrachten

Na de leerstof en de begrippen volgen zevenenzeventig vragen over de leerstof. Het gaat hier vooral om kennisvragen in de trant van: wat, waarom en hoe. De uitwerkingen zijn direct achter de vragen opgenomen. De vragen kunnen na ieder hoofdstuk

gemaakt worden en door de leerlingen gebruikt worden om te kijken of ze de stof beheersen.

Bij de oefeningen met structuurbegrippen moet vaak gewerkt worden met bronteksten. Voor de havo-leerling zal dat heel wat moeilijkheden opleveren. Want zullen zij begrijpen dat Kuyper met *'voor de Mammon ligt (onze samenleving) in het stof gebogen; en door de rusteloze prikkel van het brutaalste egoïsme, waggelen, gelijk de Psalmist klagen zou, de fundamente der aarde'*, de werking van het liberalisme beschrijft? Of dat Nolens zich door *Rerum Novarum* heeft laten inspireren als hij schrijft dat *'de belangen van allen, van industrielen tot landbouwers, van neringdoenden en ambachtslieden, in 's lands vergaderzaal'* het best gediend worden? De uitwerkingen van dit soort oefeningen hebben zeker toelichting nodig. Overigens zitten er tussen de oefeningen met structuurbegrippen ook gewone kennisvragen. Over het algemeen zijn de vragen bij de bronnen moeilijk en zijn er niet al te veel van. Dat maakt het zelfstandig werken met deze katernen voor zowel de havo- als de vwo-leerling er niet gemakkelijker op.

Bij de casussen moeten de leerlingen stelopdrachten maken. Het zijn aardige, pittige opdrachten, die echter wel te maken zijn. Van deze stelopdrachten is geen uitwerking gemaakt. Dat is jammer, want zo is de leerling niet in staat zijn of haar eigen werk te beoordelen. Terwijl in de stofomschrijving bij de casussen staat dat van de kandidaten wordt verwacht dat ze het einde van de twintigste eeuw kunnen vergelijken met de periode 1880-1919, komt die vergelijking in deze stelopdrachten niet naar voren. Maar dat wordt dan ook niet gevraagd op het CSE!

• Ten slotte

Twee sterke punten van deze katernen: alle eindexamenstof in één bundel voor een schappelijke prijs, en met een goed geschreven, degelijke tekst. Twee zwakke punten: de tekst bevat voor zelfstandige studie te veel informatie en is ook niet zo geschikt om zelfstandig opgaven mee te maken. Kortom, twee katernen die goed zullen voldoen in een klas waar de docent voor honderd procent traditioneel les geeft. H.P.

Wolters Noordhoff

Geschiedeniswerkplaats

Examenkatern HAVO/VWO

door drs. A.C.M. Peek en drs. I.D. Verkuil.

Tekst en illustraties in een groentint, 88 blz., prijs f20,75.

Docentenhandleiding

mavo/havo/vwo, 98 blz., f23,75.

Deze bevat de twee stofomschrijvingen en de antwoorden bij de opdrachten, de hulpvragen en de samenvattingsopdrachten. Tevens zijn in het kader van examentraining nieuwe vragen met bijbehorende antwoorden per hoofdstuk toegevoegd, die naar keuze van de docent ingezet kunnen worden.

• Uiterlijk

Het leerlingenboek heeft precies het formaat van een A-4tje. De tekst is in twee kolommen gezet. In de 'leertekst' zijn de bladzijden erg gevuld met letters: hooguit een zesde deel van de pagina wordt ingenomen door een illustratie. Bij de opdrachten is die verhouding anders: soms bestaan de opdrachten volledig uit vragen bij prenten, soms alleen bij teksten (die zelfs over twee pagina's doorlopen: in opdracht 15 en 39 bijvoorbeeld). Er is geprobeerd de leestekst te onderbreken door tussenkopjes met een pakkende titel. En – anders dan voorheen: de tekstvragen staan in de leertekst, de samenvattingsopdrachten aan het einde van ieder hoofdstuk. Een verdere vernieuwing is de aanduiding *extra* bij sommige opdrachten.

Illustraties zijn overvloedig aanwezig, duidelijk afgedrukt en lijken goed op hun plaats. Ieder hoofdstuk heeft een instap (verkenning) met een illustratie, de instap op het hele katern verloopt via een schoolplaat over Nederland in 1900. Hier is het extra jammer dat het boekje niet full-color is. In de tekst erbij wordt *'de grijze wolkenlucht bijna niet onderbroken door wat blauw'*, genoemd. En dat is niet te zien, helaas. De foto's hebben alleen een bronvermelding achterin, bij prenten wordt de maker genoemd. Soms met toelichting: *'Albert Hahn, een van de beroemdste en beste politieke tekenaars van Nederland, tekende deze prent voor het zondagsblad van 30 augustus 1903'* (52). Hiervoor zijn dan al een viertal prenten van

Hahn opgenomen, zonder deze toelichting. Waarom zo'n uitleg niet gegeven wordt bij de eerste keer dat een tekenaar voorkomt is onduidelijk. De bijschriften zijn hier en daar wel erg suggestief, en sluiten niet echt aan bij wat de foto toont: *'Niet zelden was de dienstbode ook het doelwit van erotische avances van de heer des huizes'* (37) bij een foto van een dienstbode die gehaast over straat met een mandje op weg is.

• Inhoud

De stofomschrijving van het onderwerp besteed ongeveer evenveel aandacht (in hoeveelheid tekst) aan de onderdelen gezin, emancipatie van vrouwen, arbeiders en confessionelen. Aan de onderdelen historisch kader en terugblik wordt samen evenveel aandacht besteed als aan elk van de andere onderdelen. In dit boekje is die verhouding anders. Relatief wordt er meer aandacht besteed aan het historisch kader en aan de emancipatie van arbeiders. Het onderdeel overheidszorg (hier 'De Staat') komt er bekaid af.

In de inleiding voor de leerling wordt de hoofdvraag van het onderwerp goed toegelicht.

Er wordt aangegeven dat er in de stofomschrijving een link naar het heden wordt gelegd, maar dat die niet expliciet gevraagd zal worden op het eind-examen.

In de stofomschrijving is bij ieder onderdeel tenminste één casus opgenomen. Daarover wordt in het boekje niets gezegd. In de opdrachten zijn sporen van de casussen (bijvoorbeeld die over Domela Nieuwenhuis of de Neo-Malthusiaanse Bond) wel impliciet aanwezig, maar niet apart benadrukt.

De inhoud ziet er verzorgd uit. Maar toch zijn fouten niet te vermijden. En kunnen erg hinderlijk zijn. Bijvoorbeeld in de tabel op bladzijde 63: de aantallen leden van CNV en RKV in 1918 kloppen niet. Voor een leerling is de opdracht erbij daardoor niet te maken. De indeling van de stofomschrijving wordt gevolgd, de kopjes wijken echter iets af. De vetgedrukte begrippen zijn dezelfde als die in de stofomschrijving. Aan het eind van het katern zijn die (samen met een chronologie) met uitleg opgenomen. Hiermee hebben de auteurs de keuzes van de stofomschrijvers voor het benadrukken van bepaalde termen gevolgd. En dat levert

Op bladzijde 13 een karikatuur van Couperus uit 1904. Gevraagd wordt naar kenmerken van een dandy.

bijvoorbeeld op dat wel de gereformeerde en hervormde kerk te leren begrippen zijn, maar niet de rooms-katholieke.

De personen uit de stofomschrijving (bijvoorbeeld Aletta Jacobs, Domela Nieuwenhuis, Troelstra, Wilhelmina Drucker, Klaas Kater, Kuiper) worden niet apart achteraan opgenomen. Alleen in illustraties of opdrachten komen zij voor, maar dan gaat het niet alleen over hen. Couperus wordt bijvoorbeeld genoemd en Jet Roland-Holst. Hiermee is een mogelijkheid tot verlevendiging van de stof niet uitputtend benut.

• Vragen en opdrachten

De verkenningsoopdracht en de vragen in de tekst zijn nieuw voor de Werkplaats serie. Een grote verbetering lijkt mij. In de jaren dat ikzelf met deze reeks heb gewerkt heb ik altijd eigen tekstvraagjes gemaakt. Voor veel leerlingen (vooral in havo groepen) waren

de leesteksten anders te lang en ondoorzichtig en was de afstand tot de opdrachten te groot. Een enkele keer ontbreekt een vraag bij een deelparagraaf. Is dat dan een signaal voor de leerling dat deze paragraaf niet zo belangrijk is? Dat lijkt mij niet goed, er is soms ook sprake van dikgedrukte (te kennen) termen in deze paragrafen.

Bij de opdrachten (na ieder hoofdstukje, gekoppeld aan bronmateriaal) wordt de leerling gewezen op de nadruk die de makers hebben willen leggen op bepaalde structuurbegrippen: in hoofdstuk 1 verandering (dat is het historisch kader, dus is verandering voor de hand liggend), bij hoofdstuk 2 inleving en standplaatsgebondenheid (past dat bij het gezin?), bij hoofdstuk 3 bronnen en het interpreteren ervan (hoort dat bij vrouwen?), bij hoofdstuk 4 oorzaak en gevolg (arbeiders), bij hoofdstuk 5 interpretatie (confessionellen) en tenslotte bij hoofdstuk 6 (de

staat) continuïteit en discontinuïteit. Deze poging enige lijn in het formuleren van de opdrachten met structuurbegrippen aan te brengen verdient lof, maar roept ook tal van vragen op. Waarom kiezen de makers voor deze koppelingen? Wat is het verschil tussen de continuïteit en discontinuïteit in het laatste hoofdstuk en de verandering in het eerste? En hoort daarbij ook het verzet tegen verandering?

Over het algemeen lijken de opdrachten bij de bronnen gevarieerd en maakbaar. Jammer genoeg zijn de opdrachten vaak te ruim geformuleerd. Dit is temeer een bezwaar omdat de bron teksten vaak erg lang zijn, en vrij ontoegankelijk. Als er dan een opdracht komt in de trant van 'Toon met behulp van bron I en II aan dat ...' dan stuur je een grote groep leerlingen het bos in. Bij de opdrachten waarin het betoog geoefend wordt is dit een extra probleem. 'Behandel de vraag ... en geef een brede verklaring' geeft een ijverige leerling te weinig houvast om een eind aan zijn of haar betoog te maken. En dat levert frustraties op bij onze leerlingen. En zal als voorbereiding op het eindexamen zeker de vrees voor het betoog niet wegnemen.

De omvang van het boekje is hetzelfde als in het verleden, de hoeveelheid vragen (door de tekstvragen) lijkt groter. Of dit in twintig lessen goed door te werken is? In een hoog tempo wel, met een degelijke bespreking en discussie over antwoorden in de les zal het moeilijk gaan. De tekstvragen dragen er wel toe bij dat nu alle leerlingen in meer gedoseerde stappen echt wat te *doen* hebben: een betere werkplaats dus!

• Tenslotte

De vernieuwde Werkplaats is een goed, helder, aardig vorm gegeven werkboek geworden. De sterke kant van de werkplaats-reeks, het werken met bronnen, is door een meer doordachte didactische opzet (met verkenningsoopdrachten, tekst- en samenvattingsvragen) verbeterd. De auteurs lijken daarmee de kritiek in *Kleio* van vorig jaar (de introductie bij elk hoofdstuk zou beter moeten) serieus opgepakt te hebben. Toch is verbetering nog verder mogelijk: in de formulering van de opdrachten en in de bronvermelding. Volgend jaar misschien?

S.B.

Meulenhoff Educatief

De nieuwe studiegids havo/vwo 1999-2000.

Auteur: Jan van Oudheusden. Leerlingenboek 143 blz., f21,80. Tekst en de meeste illustraties blauw, kopjes en verdere aankleding van de bladzijden geel.

In de docentenhandleiding – 36 blz., f27,- – staan behalve de antwoorden op de opdrachten ook een oefentoets, een literatuurlijst en lessuggesties. Dit laatste stuk bevat suggesties met betrekking tot goed bruikbaar aanvullend lesmateriaal en de aansporing om leerlingen te wijzen op de mogelijkheid om in de eigen omgeving een bezoek te brengen aan industriële monumenten of andere overblijfselen uit de behandelde periode.

• Uiterlijk

Dit katern is goed verzorgd. Het heeft een rustige lay-out. De tekst is in twee kolommen afgedrukt. Door het gebruik van maar twee kleuren maakt het geheel een wat saaie indruk. Deze eerste indruk wordt nog versterkt door de grote hoeveelheid leertekst.

Het gebruikte bronnenmateriaal maakt deel uit van de tekst; het is een onderdeel van de uitleg. Op deze manier komen de verschillende bronnen goed tot hun recht. De leertekst geeft aan in welk historisch kader de bron thuis hoort en de bron verduidelijkt de leertekst. De geschreven bronnen zijn herkenbaar aan de gele kaders waarin ze gedrukt zijn.

De blauwig afgedrukte afbeeldingen zijn voorzien van een geel kopje. De illustraties zijn niet alleen bedoeld om het boek te verfraaien; ze hebben allemaal een functie als bron.

De tekst wordt niet onderbroken door vragen en opdrachten. Deze zijn pas aan het einde van de verschillende hoofdstukken te vinden. Op deze manier ontstaan grote lappen leertekst: een hoofdstuk telt gemiddeld vijftien pagina's tekst.

De opdrachten beslaan steeds ongeveer drie bladzijden.

• Inhoud

Het boek kent een zeer overzichtelijke opbouw. Het opent met een relatief kort ongenummerd hoofdstuk waarin de problematiek van het examenonderwerp bij de leerlingen wordt geïntro-

ceerd. Daarna wordt in de hoofdstukken 1 tot en met 7 de stof uit de stofomschrijving besproken. De hoofdstukindeling en de paragraafindeling zijn aan de stofomschrijving ontleend.

Uitleg over de manier waarop het hele boek en de hoofdstukken zijn opgebouwd, ontbreekt. De docent doet er goed aan dit eerst even met zijn leerlingen door te nemen.

Elk hoofdstuk begint met een 'instap'. Aan de hand van een stukje tekst wordt een overzicht gegeven van de zaken die aan de orde zullen komen. Daarna volgen genummerde paragrafen met de eigenlijke leerstof. Elke paragraaf begint met een deelvraag die gebaseerd is op de stofomschrijving. Zo'n vraag krijgt typografisch steeds extra nadruk. De soms erg lange paragrafen zijn meestal in niet-genummerde subparagrafen onderverdeeld. De leerstof van de hoofdstukken 2 tot en met 6 wordt besloten met paragrafen met daarin materiaalverzamelingen rond de in de stofomschrijving genoemde casussen.

Er wordt in de verschillende hoofdstukken steeds heel veel informatie gegeven. De docent doet er goed aan om de leerlingen hier een schematisch uit-treksel van te laten maken. De stofomschrijving kan daarbij goed van pas komen. Ook de overzichten van 'Wat je moet kennen en kunnen', die bij de hoofdstukken 2 tot en met 6 aan het eind van de opdrachten te vinden zijn, kunnen hierbij steun geven. Zonder korte 'leerbare' overzichten verdrinken heel wat zwakkere leerlingen waarschijnlijk in de grote hoeveelheden leerstof.

Handig is dat aan het eind van het boek behalve een begrippenlijst en een chronologie ook een kort overzicht te vinden is van de structuurbegrippen en vaardigheden die de leerlingen bij het examen moeten beheersen. Bij de verschillende vragen is aangegeven welk structuurbegrip of welke vaardigheid er aan de orde is. De leerling kan in het overzicht van structuurbegrippen en vaardigheden opzoeken waar bij de beantwoording op gelet moet worden. Aan het begin van de reeksen opdrachten wordt de leerling steeds op deze mogelijkheid gewezen.

De in het boekje gehanteerde taal is aan de moeilijke kant. Het is zeer de vraag of de gebruikte formuleringen zonder meer duidelijk zijn. Zeker het

taalgebruik in de geschreven bronnen is vaak lastig. De docent zal door het stellen van vragen moeten controleren of het gelezede inderdaad begrepen is.

• Vragen en opdrachten

In dit examenkatern is een redelijke hoeveelheid vragen en opdrachten te vinden. De vragen geven de leerling goed de gelegenheid het geleerde toe te passen. Een goede leerling kan er zeker zelfstandig mee aan de slag. Men kan er voor kiezen om alle vragen pas aan het eind van het hoofdstuk te laten maken. Een andere mogelijkheid is om de relevante vragen direct na de behandeling van een paragraaf aan de orde te stellen.

De opdrachten hebben vooral betrekking op de in de tekst gebruikte bronnen. Bij de vragen rond het bij de casussen gepresenteerde materiaal moet de leerling zelfs een redelijk groot aantal bronnen tegelijk overzien. Het is jammer dat in het antwoordmodel niet altijd op dit aspect van deze opdrachten wordt ingegaan. De antwoorden worden dan zonder verwijzing naar de bij de casus gebruikte bronnen gegeven.

Aan het eind van de reeks vragen zijn onder het hoofdje 'slotsom' opdrachten te vinden die bedoeld zijn om grotere verbanden te leggen. Zo wordt er steeds gevraagd om voor het bestu-

deerde onderwerp de balans op te maken ten aanzien van continuïteit en verandering. Ook wordt hier gevraagd om ten aanzien van allerlei zaken een vergelijking te maken tussen de situatie rond 1900 en de situatie nu. Deze slot-som-opdrachten zijn zeer bruikbaar om het schrijven van een betoog te laten oefenen.

De meeste vragen nemen geschreven bronnen als uitgangspunt. Vragen bij illustraties zijn in de minderheid. De antwoorden in de docentenhandleiding zijn geschreven voor de docent. Voor een leerling zijn ze soms erg summier. Zelfstandige correctie met behulp van deze antwoorden zal daardoor niet altijd mogelijk zijn. Toelichting door de docent lijkt geen overbodige luxe.

• Tenslotte

Dit katern bevat zeer veel interessante leerstof. Er zijn voldoende goed gekozen vragen en opdrachten om de leerling adequaat te laten oefenen. De grote hoeveelheid gepresenteerde informatie is echter tegelijk de zwakte van dit boekje. Het bevat misschien wat al te veel van het goede. Het is zaak om de leerlingen er steeds bij te helpen om de kern van het betoog goed in het oog te houden. Het risico is anders groot dat zij verstrikt raken in allerlei details. De stof kan dan gemakkelijk onoverzichtelijk worden.

J.B.

Nijgh/Versluys

Examenkatern Havo/Vwo
Een nieuwe eeuw, nieuwe verhoudingen? Nederland 1880-1919
Samenstelling: Frans Steegh, Ber Vergunst en Joop Walhain.
Omvang 83 blz., met illustraties in full color en een blauwtint als steunkleur, prijs 26,50.

De docentenhandleiding – 51 blz., f59,50 – bevat voornamelijk antwoorden op de vragen uit het leerlingenboek. Een handig extraatje is een proefexamen met de bijbehorende antwoorden.
Op de Internet-site: www.nijghversluys.nl kunt u de handleiding raadplegen.

• Uiterlijk

Het katern ziet er zeer aantrekkelijk uit door de vele kleurenfoto's, zwart-wit afbeeldingen, tabellen en cartoons. Bij alle afbeeldingen, zonder uitzondering functioneel gebruikt, staat een verklarend bijschrift met bronvermelding. Die ondersteunen en verlevendigen de tekst. Bij sommige afbeeldingen staan ook kijk-vragen. De opmaak van de tekst is rustig: twekoloms, titels, tussenkopjes. Het geheel maakt een goed verzorgde en overzichtelijke indruk.

• Inhoud

De opbouw van het leerlingenboek is zakelijk en functioneel. Het boekje start helaas zonder nadere introductie, meteen met Nederland rond de eeuwwisseling.

Er zijn zes hoofdstukjes, die, met uitzondering van de inleiding, naast de basistekst steeds voorzien zijn illustratieve teksten die achtergrondinformatie geven. Elk hoofdstuk bevat ook steeds werkmateriaal waarmee de leerlingen de stof en de structuurbegrippen en vaardigheden kunnen oefenen. Achterin het leerlingenboekje staan nog apart basisvragen bij de hoofdstukken II t/m VI, alsmede een chronologie, een portrettengalerij, een begrippenlijst en een overzicht van de structuurbegrippen en vaardigheden.

De leerlingen krijgen geen algemene instap bij het onderwerp aangeboden, en dit geldt ook voor de verschillende hoofdstukken. Ze beginnen zonder introductie met de historische basistekst. De docent zal de broodnodige inleidingen zelf moeten verzorgen. De tekst zelf is goed leesbaar, helder opgebouwd en zal de leerlingen geen hoofdbrekens kosten. Daarbij komt dat de tekst zeer gestructureerd wordt aangeboden. De auteurs volgen de stofomschrijving tot op de milimeter nauwkeurig, waarbij zij regelmatig tekstfragmenten en tussenkopjes uit die omschrijving in hun tekst verwerken. Omdat de stofomschrijving een strak en gedetailleerd kader kent, levert het verzamelen van alle hoofdstuktitels en tussenkopjes de leerlingen al een eerste uittreksel op. (De stofomschrijving zelf blijft natuurlijk aan te bevelen.) De illustratieve teksten geven extra informatie of bieden verdiegingsstof. Bij het hoofdstuk over het gezin staan bijvoorbeeld teksten over het beschavingsoffensief en de Nieuw-Malthusiaanse Bond. Bij elk hoofdstuk zijn tevens opdrachten opgenomen met als thema toen en nu, weliswaar geen examenstof maar bedoeld als verheldering.

'In de keuken' is een illustratie van J. Gabriëls in een taalboekje voor de lagere school. Getekend volgens de idealen van het beschavingsoffensief, aldus de auteurs van het Nijgh/Versluys-katern. (10)

• Vragen en opdrachten

Elk hoofdstuk, behalve de inleiding, bevat werk materiaal met een bijbehorende serie bronnen en vragen. Ze variëren niet alleen qua vorm, maar ook qua niveau: van eenvoudig tot behoorlijk pittig. Bijna alle structuurbegrippen en vaardigheden worden worden geoefend, maar niet in gelijke mate. Door de vragen te turven, de bedoelde vaardigheid wordt steeds vermeld, ziet een docent welke vragen hij zelf nog moet toevoegen. De katernen van de concurrent kunnen dan een uitkomst zijn ...

Er is ook aandacht voor het werken met casussen. De leerlingen kunnen er met negen aan de slag. Een slotopdracht is het schrijven van een betoog en dat is, gezien het CSE, een nuttige opdracht.

• Tenslotte

Samenvattend kan gesteld worden dat de fraaie vormgeving en de goed leesbare en gestructureerde opbouw van de tekst dit katern tot een geschikte keus maken. Kanttekening daarbij is wel het ontbreken van een algemene inleiding bij het examenthema en de aparte thema-hoofdstukken. H.O.

Thieme

Sfinx; examenkatern Geschiedenis en Staatsinrichting havo/vwo, Lex de Jong in samenwerking met Janneke Riksen.

Uitgevoerd in geel en een blauwtint, 88 blz, prijs f21,90.

Het bijbehorende servicepakket van 58 bladzijden geeft, behalve de stofomschrijving en de antwoorden op de vragen, in schematische vorm een overzicht van de structuurbegrippen en vaardigheden, zoals die bij verschillende vragen aan de orde komen. Prijs f16,90.

• Uiterlijk

Dit katern oogt overzichtelijk door het functionele gebruik van twee steunkleuren, veel wit en redelijk veel illustraties.

Elke paragraaf begint met een 'verkenningsofdracht' en eindigt met een aantal doorgenummerde opdrachten. Aan het eind van elk hoofdstuk is een pagina opgenomen met samen-

vattingsopdrachten, nog steeds door-genummerd. De grote hoofdstukken hebben in totaal zo'n veertig tot vijftig opdrachten.

Het katern telt twee kolommen per bladzijde. Alle illustraties gelden als bronnen en worden ook zodanig gebruikt: er worden opdrachten/vragen bij gegeven.

De verhouding tekst/illustraties is ongeveer 2:1, de meeste bladzijden hebben illustraties zonder dat de bladspiegel hierdoor rommelig wordt. Ze zijn groot genoeg afgedrukt, maar de steunkleur blauw maakt donkere afbeelding soms nogal vaag. Zo als boven al opgemerkt, gelden de illustraties als bronmateriaal en worden ze bevroegd. Als verduidelijking van de tekst werken ze niet echt: omdat ze niet altijd op de juiste pagina zijn afgedrukt, is de bedoeling niet altijd direct helder.

• Inhoud

Voor de leerlingen is er geen enkele verduidelijking, uitleg of verantwoording van het thema; ze worden met deze handleiding direct in het diepe gegooid. Wel is er het een en ander te vinden in de docentenhandleiding. Na een hele korte inleiding volgt direct een bron als instap.

De tekst is vrij abstract, en daardoor niet altijd direct te begrijpen voor leerlingen. Wel zijn de tekstblokjes kort, zodat niet teveel begrippen tegelijk aan de orde komen. Maar zonder uitleg van de docent is dit katern niet zelfstandig door leerlingen door te werken. Vaak zorgen de opdrachten wel voor meer begrip van de tekst, een enkele keer blijft tekst en opdracht te abstract.

De stofomschrijving wordt redelijk letterlijk gevolgd: een algemeen kader, de vijf thema's en een terugblik. De titels van de hoofdstukken wijken licht af. Door de opbouw van korte paragrafen met goed bronnengebruik wordt de stofomschrijving meestal wel verduidelijkt, al blijft het jammer dat het taalgebruik niet wat meer is aangepast voor leerlingen.

Al met al biedt het katern de leerlingen een redelijk letterlijke weergave van de stofomschrijving, verduidelijkt door bronmateriaal en opdrachten; voor de docent geeft de handleiding wel wat extra's.

• Vragen en opdrachten

Op het eerste gezicht voldoen de opdrachten aan de wenselijke hoeveel-

De vrouwelijke dokter. Geen kiezer.

Haar koetsier. Kiezer.

Bron bij de verkenningsofdracht van paragraaf 2.4, Politieke ontwikkelingen. Thieme katern (13).

heid oefening met structuurbegrippen en vaardigheden. Er wordt erg de nadruk gelegd op het werken met bronnen en ik mis een betoogopdracht.

De hoeveelheid opdrachten lijkt mij redelijk en de indeling, verkenningsofdracht – tekstopdrachten – samenvattingsopdrachten komt overzichtelijk over. Mijns inziens moet een leerling na het werken met deze opdrachten redelijk in staat zijn het examen te maken.

• Tenslotte

De sterke punten van dit katern zijn het veelvuldig en doelmatig gebruik van bronmateriaal en de overzichtelijke opbouw.

De zwakke punten zijn het ontbreken van een inleiding en verantwoording in het leerlingenkatern en de nogal abstracte tekst.

J.T

Boeken

ZOJUIST VERSCHENEN

Aan het einde van het jaar, zeer geschikt voor de feestdagen, verschenen er mooie uitgaven om de historicus kado te geven.

Het Spectrum kwam met een geactualiseerde uitgave van *20 Eeuwen geschiedenis van A tot Z*, waarin ruim drieduizend begrippen worden behandeld en in hun historische context geplaatst (474 blz., f29,90, ISBN 9027 455929).

Uitgeverij Contact verraste ons met een prachtig geïllustreerde heruitgave van Johan Huizinga's *Nederlandse beschaving in de zeventiende eeuw*. Na de wondermooie *Herfsttij* nu opnieuw een schitterend uitgegeven werk, bezorgd door Anton van der Lem (185 blz., f49,50, ISBN 9025 412556).

Bert Bakker bundelde de columns in de *Volkskrant* van Jo Tollebeek onder de titel *De ziel in de fabriek, over de arbeid van de historicus*. Een aantal schetsen over het werk in ons vakgebied, in de context van de maatschappij in heden en verleden (128 blz., f29,90, ISBN 90351 2042).

SUN stuurde een grondige bewerking van de beroemde en door de meesten van ons bestudeerde *Inleiding in de geschiedenis* van Ger Harmsen. Het boek heet nu *Nieuwe inleiding tot de geschiedenis*. Misschien een aardige bezigheid voor de kerstvakantie om deze uitgave naast het origineel te leggen (190 blz., f29,50, ISBN 9061 686385).

In *Johanna Borski. Financier van Nederland 1764-1846* vertelt de historica en journaliste Geertje Wiersma over de handel en wandel van een van de belangrijkste bankiers van haar tijd. In de eerste helft van de negentiende eeuw bestuurd deze interessante vrouw met krachtige hand

haar firma Wed. W. Borski, die met groot succes opereerde op de geld- en kapitaalmarkt, een mannenbolwerk bij uitstek. Prometheus, 134 blz., f29,90, ISBN 90 5333 635 4).

Karel Frederik Holle. *Theeplanter in Indië 1829-1896* speelt in *De heren van de thee* van Hella Haasse een kleine rol als de idealistische oom, die intens opging in het leven van de mensen in de Preanger. Tom van den Berge schreef over zijn vele activiteiten, als planter, maar vooral ook op het gebied van onderwijs en wetenschap, bestuur en politiek (Bert Bakker, 307 blz., f39,90, ISBN 90 351 1969x).

R.J.G.A.A. Gaspar verzorgde de uitgave van het reisverslag *Tvoyage van Mher Joos van Ghiste* dat te boek werd gesteld door Ambrosius Zeebout en in de zestiende eeuw populair was. Daarna is deze reiziger vergeten geraakt. Joos van Ghiste reisde naar Palestina en verder tot Aden. Ook kwam hij in Griekenland en Noord-Afrika. Met uitgebreide inleiding, noten en register. (Verloren, 448 blz., f79,-, ISBN 906550 0316.)

Tenslotte kwam uitgeverij Verloren met een hele stapel prachtboeken aanzetten, allemaal heel interessant om een vakantie nuttig en aangenaam te vullen:

Johan Koppenol, *Leids heelal. Het loterijspel van Jan van Hout uit 1596* (511 blz., f79,-, ISBN 9065 500342).

Petra van Dam, *Vissen in Veenmeren. Over de ecologische transformatie in het Rijnland tussen 1440 en 1530* (304 blz., f59,-, ISBN 9070 403420).

Bernadette Kester, *Filmfront Weimar*. De uitbeelding van de Eerste Wereldoorlog in films, die gemaakt zijn in de Weimarperiode (268 blz., f52,50, ISBN 9065 50420x).

Ton Verschaffel, *De hoed en de hond, geschiedschrijving in de Zuidelijke nederlanden 1715-1794* (510 blz., f95,-, ISBN 9065 505830).

Veel leesplezier!

Jos Trippenree

MENSEN ROND 1900

Herman Beliën, Martin Bossenbroek en Gert Jan van Setten (red), *In de vaart der volken. Nederlanders rond 1900* (Bert Bakker, Amsterdam 1998) 336 blz., f49,90.

Op de valreep van de deadline van dit kleionummer verscheen een bundel biografieën, enigszins vergelijkbaar met de erflaters van onze beschaving. Maar hier gaat het dan om de erflaters van de laatste eeuwswisseling en voor ons tevens de erflaters bij het examenonderwerp. In deze bundel worden de grootheden ingedeeld naar het belang dat zij hadden in de samenleving op het terrein van de politiek, de economie, het onderwijs en de wetenschap en kunst en cultuur.

De docent met veel tijd in de kerstvakantie kan de hele bundel tot zich nemen om een redelijk beeld te krijgen van de samenleving in de periode 1880 tot 1919. De meesten van ons echter, de mensen met haast, kunnen zich beperken tot de portretten van hen die in de stofomschrijving worden genoemd. Het boek begint met een dubbelportret van koningin Wilhelmina en Pieter Jelles Troelstra. In deze rubriek politiek komen achtereenvolgens ook Abraham Kuiper, Alphons Ariëns en Ferdinand Domela Nieuwenhuis aan bod. Daarnaast heeft Aletta Jacobs een plaatsje in de afdeling Economie en samenleving gevonden.

De levensbeschrijvingen zijn goed te gebruiken in de les om de personen uit de stofomschrijving wat meer tot leven te brengen. Ook het verhaal over Catharine van Tussenbroek, de geestelijke moeder van de vrouwelijke artsen is heel goed bruikbaar, evenals het hoofdstuk over Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserink en de strijd tegen prostitutie en vrouwenhandel.

Al met al dus een heel bruikbaar boek bij het examenonderwerp.

Jos Trippenree

HYGIËNE EN FATSOEN

Martin Bossenbroek en Jan H. Compagnie, *Het mysterie van de verdwenen bordelen. Prostitutie in Nederland in de negentiende eeuw* (Bert Bakker, Amsterdam 1998) 376 blz., prijs f49,90.

Blijkbaar is er iets of iemand die zich zorgen maakt over de nare gevolgen van het vrije seksuele verkeer, want het hele land hangt vol met affiches die ons waarschuwen dat seksueel overdraagbare aandoeningen overal te krijgen zijn. Net als condooms overigens. De boodschap is duidelijk: jongens en meisjes, dames en heren, vrij veilig!

Andere tijden, dezelfde zorgen. Zo werd de minister van Oorlog aan het begin van de vorige eeuw bezwaard door het hoge percentage '*Lijders aan venerische en syphilitische ziekten*' dat onze krijgsmacht telde. Maar ook toen dacht men een oplossing voor de problemen te hebben: er moest een reglementering komen voor de prostitutie en prostituees dienden regelmatig een medische keuring te ondergaan.

Het vlees had, zo leek het, in Nederland de geest overwonnen; prostitutie was een noodzakelijk kwaad dat diende om de natuurlijke geslachtsdrift van ongehuwde mannen, dus van het merendeel der soldaten, te kanaliseren. Maar de nare bijverschijnselen van deze lustregulering, die in de gedaante van geslachtsziekten opdoken, dreigden het welzijn van het krijgsvolk aan te tasten. Als het libido van de man dan niet te temmen was, dan moest de betaalde liefde in ieder geval onderworpen zijn aan de regels van het hygiënisme.

Maar waterdicht was dit van de Fransen overgenomen reglementeringssysteem niet: plaatselijke magistraten duldden geen pottenkijkers van buiten, dus van een standaardstelsel voor alle garnizoenssteden kwam niets terecht. Bovendien, het prostitutiebedrijf liet zich niet zo makkelijk systematiseren; sommige prostituees waren bereid zich medisch te laten keuren, maar anderen ontdoken de regelgeving.

Problemen waren er ook met het stellen van diagnoses en de behandeling van met name syphilis. Besmette vrouwen werkten gewoon door.

En toch waren het niet deze, feitelijk aantoonbare, zwakheden van het rationele reglementeringssysteem, die de tegenstanders ervan als eerste aanvielen. Nee, het waren de morele aspecten van het hygiënisme die van het begin af aan ter discussie stonden. Waarom moesten vrouwen geofferd worden op het altaar van de lage lusten van de zondige man, die zelf, vanwege de reglementering, geen enkel risico liep?

De moraalridders gebruikten de boetvaardige gevallen vrouw, bij uitstek het voorwerp van christelijke naastenliefde, om de eerste bressen te schieten in de citadel van het hygiënisme. Dominee Heldring richtte in Zetten Asyl Steenbeek op voor vrouwen en meisjes die het donkere pad wilden verlaten. Zijn opvolger Pierson breidde de inzet van de strijd uit tot de redding van iedere zondige mens, man én vrouw. Daarvoor richtte hij de Nederlandse Vereeniging tegen de Prostitutie op.

Het verdere verloop van het verzet tegen de gereglementeerde prostitutie laat zich lezen als een detective-roman. De strijd werd een onderdeel van een breed moraliseringsoffensief. Andere, eveneens op het Réveil geïnspireerde, organisaties doken op in de voorhoede. Nieuwe strijdmethoden werden toegepast: petitionementen, congressen, publicaties en het posten bij bordelen. Geen middel liet men onbepoofd om de religieuze moraal weer over de natuurlijke driften te laten heersen. En met resultaat, want de Zedenwet van 1911 verbood naast heel wat andere onttuchtige zaken, ook het houden van bordelen. Daarmee was natuurlijk geen einde gekomen aan de prostitutie in Nederland, maar wel aan de strijd tegen de reglementering ervan.

Zoals gezegd, de schrijvers zijn erin geslaagd van de strijd tegen de gereglementeerde prostitutie een spannend verhaal te maken. In het inleidende hoofdstuk zetten ze eerst nog de belangrijkste sociaal-historische verklaringen van het zedelijkheidsoffensief van de negentiende eeuw uiteen. Maar dan zetten ze flink de vaart erin. Heel beeldend worden de daden

van alle betrokkenen van dit negentiende-eeuwse drama neergezet; de dominees, de hoerenlopers (steevast Jacob Stootgraag genoemd), de freules, de hoeren (Nicolette of Madelin) en de politiecommissarissen komen tot leven.

Het hoge tempo van de vertelling wordt vastgehouden tot vlak bij de ontknoping. Dat dan de spurt er een beetje uitgaat is natuurlijk niet verwonderlijk, want de vraag waarom de bordelen verdwenen zijn, is natuurlijk geen vraag voor een detective. Het antwoord moet in sociaal-historische termen geschreven worden en dat is wat anders dan de taal van een politieroman.

Hans Pols

NASCHOLING BIJ U THUIS

C.V.Lafeber, Zeven vaderlandse problemen en hun oplossing (1880-1920). Deel 8 uit de serie 'Nascholing bij U thuis'. 434 blz., prijs f75,-. Te bestellen bij de auteur, Tilburgseweg 173, 5051 AE Goirle. Tel. 013-5430340; fax 013-5355545.

Toen koningin Emma en de twaalfjarige Wilhelmina in 1892 Friesland bezochten, werd de koninklijke koets gevolgd door een rijtuig met arbeiders. Tijdens de rondtocht deelden die pamfletten uit aan de verzamelde menigte met de vraag: *Hebt ge wel eens berekend hoeveel duizenden guldens dit praalvertoon weder den lande zal kosten?... Hebt ge Uw kind wel eens vergeleken bij dat kind dat ge gaat toejuichen? Dat kind kost ons allen met elkander bijna dagelijks 4.000 guldens.'*

Een delegatie wilde een adres aanbieden, met een potje maïsmeel en een vijfpondsbrood, maar dat werd geweigerd.

Dit soort anekdotes staan er volop in deel 8 uit de serie 'Nascholing bij U thuis' van de oud-docent Lafeber. Op eigenzinnige wijze geeft de auteur - bij wijze van service aan de docent met eindexamenklassen - zijn visie op de problemen die door de CSE-stofomschrijving aan de orde zijn gesteld. Hij lardeert zijn betoog met tal van anekdotes, in soms droogkomische, dan weer bitter-sarcastische toonzetting. Voor wie al een beetje in de stof is ingewijd, zijn de verhalen vaak voorspelbaar, want ontleend aan auteurs van bekende werken (Fasseur, Beaufort, Stuurman en vele anderen). Telkens opnieuw poogt Lafeber argumenten aan te dragen voor zijn geschiedenis-adagium: '*idem sed aliter*' (alles is op een andere wijze steeds hetzelfde). In het menselijk gedrag door de eeuwen heen, vallen telkens weer dezelfde constanten te herkennen. De jaren rond 1900 leveren daarvoor dankbaar materiaal: in zijn visie vormde die periode allerm minst een breukvlak. De machtige heren blijven aan de touwtjes trekken, en wat zich aandient als emancipatie is vaak maar schijn.

Wat is nu de waarde van dit deel? Ik heb mijn twijfels. Aan de ene kant laten veel passages zich met smaak lezen. Lafeber is vooral op dreef wanneer zijn venijnige pen op sociale misstanden kan wijzen, of menselijke fouten en tekortkomingen aan de kaak kan stellen. Hij vindt gemakkelijke slachtoffers (koning Willem III, prins Hendrik). Aan de andere kant draaft hij op tal van plaatsen te ver door. Te veel hofroddel gaat gauw vervelen. Ook laat hij al te vaak zijn persoonlijke sym- en antipathieën blijken.

Bezwaarlijk vind ik de bepaald onevenwichtige indeling van het boek. Voor de leraar die zijn leerlingen met het eind-examenonderwerp moet laten werken, staat er veel overbodige informatie in. Bijna de helft van het boek (hoofdstuk I tot en met III) is gewijd aan staatkundige en dynastieke aspecten, waarbij dan nog een onevenredig groot stuk in beslag wordt genomen door de problemen van de Nederlandse defensie en de koloniale verhoudingen.

In het algemeen geeft het boek te weinig analyse, en te veel detailbeschrijving. Het komt erg verbrokkeld op de lezer over. Lafebers kenschetsen van het verschijnsel 'verzuiling' blijven steken in afgezaagde stereotypen. Ook mis ik de culturele component. Al is de stofomschrijving op dit punt zelf ook vaag, er had best wat meer in mogen staan over Toorop, Berlage, Hahn, gemeenschapskunst, Amsterdamse School en wat dies meer zij. Die gaven het tijdvak een eigen kleur.

Pas met ingang van pars B, economie, kan het boek echt als vraagbaak gaan functioneren voor de docent die zijn lessen wil opluisteren met interessante feiten en gegevens die nauw aansluiten op de examenstof. De hoofdstukken over sociale verbeteringen via wetgeving, over de vrouwenstrijd en de emancipatie van kleine luyden en katholieken bieden voldoende ammunities; die over gezinsleven en geboortebepaling lijken daarentegen met minder inspiratie geschreven.

Ook nu weer contrasteert de soms barokke inhoud pijnlijk met de onappetijtelijke vormgeving van Lafebers pennen-vrucht. Daarbij is het onbegrijpelijk, dat niet de moeite is genomen de tekst even op foutjes na te lopen; vijf tot tien omissies per bladzijde zijn nu geen uitzondering. Bepaald storend is het wanneer hele stukken tekst zijn weggevallen, zoals op de pagina's 32, 41 en 407. Hopelijk zijn de volgende delen (reeds aangekondigd voor 1999 en 2000) wél voorzien van een finishing touch.

Jan van Oudheusden

BRONNEN

Herman Beliën, Martin Bossenbroek, Loet Schledorn en Gert Jan van Setten, Een nieuwe eeuw, nieuwe verhoudingen? Bronnen bij het eind-examenonderwerp geschiedenis 1999/2000 (KNHG, Amsterdam 1998) 124 blz., prijs f15,- (exclusief verzendkosten).

Deze reader bevat een grote hoeveelheid documenten, die betrekking hebben op de verschillende onderdelen van het eindexamenonderwerp 'Nederland 1880-1919'.

De stofomschrijving is op de voet gevolgd. Na bronnen, die betrekking hebben op het gezin, volgen er die te gebruiken zijn bij de emancipatie van vrouwen, arbeiders en confessionele groepen en bij de overheidszorg. Van enige toelichting is afgezien. Achterin wordt alleen de herkomst van de diverse stukken vermeld.

De auteurs verklaren in de inleiding dat zij uit het ruime aanbod van bronnen over deze periode vooral de meest toegankelijke hebben uitgezocht. Hoewel ze dus niet zijn bewerkt, maar rechtstreeks zijn gekopieerd uit boeken, tijdschriften, van folders en affiches, is het merendeel voor

havo/vwo-leerlingen goed te doen. Wat ze ermee moeten doen, wordt aan de leraar overgelaten. U krijgt de stukken thuis in een goed afgedrukte versie en u moet zelf bekijken wat u wanneer en hoe gaat inzetten.

Het doel van het KNHG is onder andere het verzorgen van bronnenpublicaties. Dit is waarschijnlijk de eerste keer dat er een tot stand is gekomen voor gebruik in het onderwijs. Een prima initiatief. Daarbij komt dat de bundel uitgesproken goedkoop is.

U kunt hem bestellen bij het KNHG, Postbus 90406, 2509 LK Den Haag. Tel. 070-3140363/364. Fax 070-3140637. E-mail: knhg@xs4all.nl of knhg@knhg.nl

VROUWENGESCHIEDENIS

Jannie Poelstra, Vrouwen aan het Spaarne. Op zoek naar nieuwe wegen (De Vrieseborch, Haarlem 1998) 240 blz., f39,90.

In de reeks boeken, die verschenen zijn rond de herdenking van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid die honderd jaar geleden werd gehouden - enkele algemene werken zijn in een vorig nummer van *Kleio* besproken - gaat *Vrouwen aan het Spaarne* specifiek in op Haarlemse vrouwen en de omstandigheden waarmee zij te maken kregen.

Het boek bestrijkt een periode van circa 130 jaar. In het eerste deel wordt de stand van zaken in Haarlem wat betreft het werken van vrouwen en onderwijs voor vrouwen uiteengezet. Dat zal wel niet veel afwijken van de toestand elders in de grotere steden. Er was een behoorlijk begin gemaakt met onderwijs voor meisjes, maar algemeen ingeburgerd was dat niet. Er waren werkende vrouwen, maar in de wat beter klinkende beroepen zoals bijvoorbeeld verpleegster was dat 'op basis van menslievendheid'. Ook in Haarlem waren dames actief voor de Nationale Tentoonstelling en later in de strijd om het kiesrecht en een plaats in de politiek.

Jannie Poelstra beschrijft dit alles aan de hand van concrete gevallen. Ook bij de wetgeving en de gevolgen daarvan voor vrouwen is dat het geval. Hierdoor krijg je een indruk van wat 'de loop der geschiedenis' voor een vrouw kon inhouden.

Op dezelfde manier komt ook de periode tussen de twee feministische golven aan bod, de jaren zeventig en tachtig en het feminisme anno 1998. Door de persoonlijke invalshoek kreeg de auteur te maken met een ware stortvloed van 'kleine feitjes', maar door de strakke opzet van het boek is die overvloed aan gegevens niet uit de hand gelopen en levert Jannie Poelstra een zeer toegankelijk overzicht van het wel en wee van de Haarlemse vrouwen tussen 1870 en 1998.

Tineke Bogaerts

VERTAALDE BRON

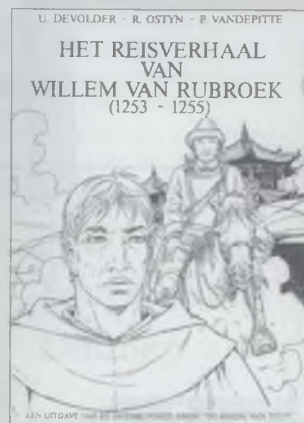
Het reisverhaal van Willem van Rubroek (1253 - 1255) is vertaald uitgegeven door de heemkundige kring van Tiel (België), prijs f28,- in België excl. verzending.

Het staat vermeld bij de literatuurlijst van het eind-examenonderwerp over de middeleeuwen van volgend jaar.

Er is in Nederland moeilijk aan te komen en bij rechtstreeks bestellen betaalt u extra vanwege de hoge kosten van het internationaal betalingsverkeer. De redactie van *KLEIO* heeft daarom een stapeltje liggen.

U kunt het boek bestellen door f32,- over te maken op postgiro 1354516 t.n.v.

C. Bogaerts-Stoopman te IJsselstein. Het wordt half augustus toegezonden. Desgewenst kunt u het dan ook in IJsselstein op komen halen - dat is nog goedkoper. (Tel. 030 - 688 35 76.)

Rectificatie

Arnhem 1944

Van L.P.J. Vroemen, samen met Hen Bollen auteur van het boek *Canadezen in actie. Nederland najaar '44 - voorjaar '46*, ontvingen we enkele aanvullingen bij *KLEIO* 1998/3.

De straat van de foto met evacuerende Arnhemmers (blz. 3) is de Jansstraat. De fotograaf, P.J. de Booys, kijkt in de richting van het Willemsplein en heeft de opname waarschijnlijk gemaakt vanuit zijn woonkamer boven zijn fotozaak aan het Jansplein.

De foto van blz. 6 dateert van april 1945. (Wel merkwaardig dat deze foto in vele boeken over de herfst van 1944 staat afgedrukt, waaronder ook de Nederlandse uitgave van *De slag om Arnhem* van Generaal-majoor Urquhart (Leiden 1958) red.).

De foto op blz. 6 is gemaakt op de Utrechtse weg, in de bocht bij het Gemeente Museum.

De jeep op de foto op blz. 8 is Engels, het is een voertuig van de Polar Bear divisie. De foto is afkomstig uit de National Archives in Ottawa en opgenomen uit het boek van Bollen en Vroemen.

Op de foto op blz. 10 staan v.l.n.r. Veldmaarschalk Montgomery, Brigade-Generaal John Hackett (en niet Hicks zoals vermeld staat in het boek van Urquhart) en Generaal-majoor Roy Urquhart.

Bij de literatuurlijst op blz. 15 zouden als goede boeken toegevoegd kunnen worden:

Hen Bollen, *Corridor naar de Rijn* (Terra, Zutphen 1988) en *De slag bij Arnhem, de mythe van het verraad weerlegd door C. Bauer naar gegevens van Lt.Kol. Th. Boeree* (Elsevier, Amsterdam 1963).

Kleiookrant

Nieuws van

VGN

het bestuur

Ook de nieuwe staatssecretaris doet van zich spreken en het ministerie van onderwijs bezorgt het bestuur veel werk. Er moet vaak snel gereageerd worden op plannen en stukken en het bestuur geeft ook ongevraagd zijn mening. Tevens staan we in constant contact met beleidsbepalende ambtenaren op het ministerie en met de politici in Den Haag.

Gelukkig weten de VGN-bestuurders zich gesteund door betrokken leden, die indien nodig willen bijspringen en altijd bereid zijn constructief mee te denken en raad te geven.

In deze bestuursberichten publiceren we enige brieven van de laatste tijd en melden we u het bestuursstandpunt in diverse zaken. Leest u voor recente ontwikkelingen ook de website van de VGN (<http://home.wxs.nl/~srd/vgn.htm>), die van het ministerie van OC&W (www.minocw.nl) en volgt u het blad *Uitleg*.

Het rapport van de Commissie De Wit

Op 20 juni jl. had in College Blaucafel in Utrecht een VGN-raadpleging plaats over de aanbevelingen in het rapport van de Commissie de Wit. Daartoe opgeroepen via een brief op de examenbesprekingen en een inlegvel in *Kleio* spraken zo'n veertig actieve VGN-ers over *Het verleden in de toekomst*. In *Kleio* 3 van deze jaargang stonden de conclusies van het rapport, in nummer 4 een artikel over het rapport zelf, alsmede een interview met commissielid Kees Weltevrede. In *Kleio* 6 las u reeds verslagen van de bijeenkomst op 20 juni en die van 24 juni, georganiseerd door het KPC.

Kees Weltevrede en Margriet Hielkema gaven op 20 juni inzicht in de werkwijze van de commissie en legden uit dat de bemensing een zaak van de staatssecretaris was geweest. Het belang dat het bestuur aan de commissie hecht, kan worden afgeleid uit het feit dat het zowel de voorzitter als de vice-voorzitter van de VGN voordroeg. Beiden waren zich ervan bewust dat er voldoende draagvlak moest zijn binnen de geschiedenis(leraren) wereld. Tijdens de rit zijn ook diverse VGN-ers geraadpleegd. Op 20 juni werden de aanbevelingen van de commissie in groepen besproken. Door twee groepen is een kort verslag gemaakt (te bevragen bij het bestuur). Daarnaast ontving het bestuur telefonische en schriftelijke reacties van leden.

Op basis van al deze reacties komt het bestuur tot het volgende

standpunt ten aanzien van de conclusies en aanbevelingen in het rapport. Het bestuur is verheugd over de vaststelling dat er een brede consensus bestaat over het belang van het geschiedsonderwijs (vanwege het bijbrengen van chronologisch besef, het wekken van belangstelling voor het verleden, het leveren van een bijdrage aan de algemene ontwikkeling en aan het vermogen om in een democratisch bestel als volwaardig staatsburger te kunnen functioneren, vanwege de vaststelling dat geschiedenis als kernvak wordt beschouwd voor de overdracht van normen en waarden en voor het bieden van inzicht in de ontwikkeling van de nationale identiteit) en over de waarde van geschiedenis als apart en zelfstandig vak, met de staatsinrichting als natuurlijke component.

Het bestuur wil voorts niet voorbijgaan aan de maatschappelijke vraag naar een sterkere nadruk op de plaats van het chronologisch overzicht in het curriculum, maar bepleit wel een zorgvuldig ontwikkeltraject naar nieuwe stofinhouden, vanuit de opvatting dat kennis en vaardigheden onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn.

Het bestuur stemt in met het streven naar:

1. een longitudinaal leerplan van basisonderwijs naar bovenbouw;
2. een 'canon', zolang daarmee niet (alleen) een hoeveelheid feiten en jaartallen wordt bedoeld, maar deze ook ruimte biedt aan zaken als beeldvorming en tijdsbesef;

3. een 'minimum-pakket' voor het vmbo en een 'plus-pakket' voor havo/vwo, waarbij het eerste geen slap aftreksel van het tweede moet zijn, maar het tweede een opstapeling op het eerste en waarin ook de vaderlandse geschiedenis een plaats moet behouden;
4. het invoeren van verplichte combinatievakken geschiedenis en maatschappijleer in het algemene deel van de bovenbouw van zowel vmbo als havo/vwo, over welk streven het bestuur op dit moment overleg voert met het ministerie;
5. het invoeren van een sectorspecifiek vak geschiedenis in het sectordeel zorg en welzijn van het vmbo, met als hoofdthema de geschiedenis van de verzorgingsstaat;
8. een adequate vakopleiding op PABO's en tweede- en eerstegraads lerarenopleidingen en verbetering van de nascholingsmogelijkheden;
9. een versterking van de positie van de vakdidactiek geschiedenis en de contacten tussen wetenschap en basis- en voortgezet onderwijs, welk onderwerp hoog op het lijstje van de intercommissie KNHG/VGN staat en in welk kader de Commissie Havo/Vwo en het bestuur reeds initiatieven ontplooiën rond het opzetten van een vakdidactisch documentatiecentrum;
10. systematische verwerking van het multiculturele aspect in de verschillende geschiedenisprogramma's, met ruimte voor differentiatie per school.

Het bestuur heeft reserves ten aanzien van:

6. de voorgestelde veranderingen in het programma van de profieldelen havo/vwo. Het

bestuur acht nader onderzoek en discussie noodzakelijk, waarbij het leerstofkeuze-instrument van de Commissie Havo/Vwo en de SLO en de beproefde WIEG-aanpak een rol zouden moeten spelen; 7. het periodiek instellen van een tijdelijke, breed samengestelde adviescommissie die belast moet worden met de beoordeling van de noodzaak van aanpassingen van de canon en van de daarop aansluitende programma's in de bovenbouw, wanneer dat niet ook voor andere vakken gebeurt. Overigens acht het bestuur de VGN heel goed in staat een dergelijke beoordeling zelf te kunnen geven.

Kort en goed: het bestuur stemt op hoofdlijnen in met de conclusies van het rapport, maar acht nadere discussie over de uitwerking ervan noodzakelijk. De leden van de VGN zullen in die discussie een belangrijke rol (moeten) spelen. De jaarvergadering op 20 maart 1999, te houden in de Gertrudiskapel in Utrecht, zal geheel in het teken staan van het rapport van de Commissie De Wit.

De afgelopen novembermaand was er ook weer heel wat te doen. Staatssecretris Adelmund haalde met haar op- en aanmerkingen regelmatig de media. Op bladzijde 57 en verder leest u in hoeverre de VGN daarbij betrokken was.

Assistentie gevraagd

GOETHE-
INSTITUT

Het Goethe-Institut in Amsterdam vraagt de medewerking van docenten geschiedenis bij drie projecten:

– *Een cursus in Weimar - Dresden*

De bedoeling is dat vijftien Nederlandse en vijftien Duitse docenten samen een lesproject of ander eindproduct maken dat bruikbaar is in de klas.

– *'Deutsch macht Spass'*

wil samenwerken met docenten geschiedenis bij het maken van ontwerpen voor profielwerkstukken.

– *'Hallo Nachbar ...'*

Zowel voor het materiaal dat nu bijeengebracht is, als voor de geplande tentoonstelling in 2000 in het Haus Der Geschichte in Bonn over de relatie tussen Nederland en Duitsland wordt gezocht naar docenten geschiedenis die willen meedenken over de manier waarop de genoemde activiteiten kunnen worden ingepast in het onderwijs (bijvoorbeeld excursies, cd-rom, lesmateriaal etcetera).

Voor verdere informatie kunnen men zich wenden tot: Goethe-Institut, Gabriele Schmitz-Schwamborn, Herengracht 470, 1017 CA Amsterdam. Tel. 020 - 623 0421 / fax 020 - 638 4631.

Leententoon- stelling

F. Domela Nieuwenhuis

In het eindexamenonderwerp over Nederland 1880 - 1919 speelt Domela Nieuwenhuis een belangrijke rol. Docenten kunnen bij het F. Domela Nieuwenhuis-Fonds gratis een reizende tentoonstelling lenen, die op een kleurige, beeldende manier informeert over deze belangrijke

voorman. De tentoonstelling behandelt de voornaamste momenten uit zijn leven en duidt de problemen aan waarop hij de aandacht vestigde. Er is geprobeerd de tentoonstelling zo weinig mogelijk weg te laten hebben van een staand boek en de kijkers de gelegenheid te geven om zich een eigen oordeel te vormen.

De tentoonstelling bestaat uit twaalf makkelijk in elkaar te zetten panelen in drie foedralen, die op de achterbank van een auto meegenomen kunnen worden.

Ze is af te halen bij J. van der Laan, Breedstraat 9a, Utrecht. Tel. 030 - 230 2482.

Archief- materiaal op internet

**Bronnen met opdrachten
bij het CE-onderwerp**

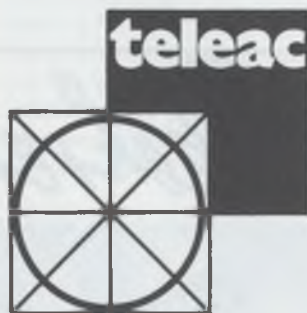
In het voorjaar van 1998 hebben de Rijksarchieven een landelijke werkgroep ingesteld om hun educatieve dienstverlening naar o.a. het voortgezet onderwijs meer gestalte te geven. Als pilotproject werd gekozen voor een zoektocht naar bronnen in de twaalf Rijksarchieven, die aansluiten bij het eindexamenonderwerp 'Nederland 1880-1919'. Dat leverde heel wat op. Twee docenten, gepokt en gemazeld in het vo, Loek Janssen en Gisela Jongbloet-Vanhoutte, hebben een selectie uit de bronnen gemaakt en deze gegroepeerd rond zes thema's:

- lonen, prijzen en consumptiepatronen,
- overheidsmaatregelen: de Arbeidswet van 1889 en de Leerplichtwet van 1900,
- emancipatie van vrouwen,
- F. Domela Nieuwenhuis,
- arbeidsonrust: stakingen in de textiel in 1902,
- industriële ontwikkeling: de firma Stork in Hengelo.

Bij de bronnen zijn vragen en opdrachten gemaakt op havo- en vwo- niveau. Het is de bedoeling dat halverwege januari dit alles te zien is op

de internet-site van de RijksArchiefDienst. Op vrijdag 29 en zaterdag 30 januari 1999 zal er een demonstratie en toelichting worden gegeven tijdens de Didactiekconferentie in Vught.

Educatieve Omroep

**Europa, de geschiedenis
van de toekomst**

Vanaf woensdag 13 januari wordt een driedelige schooltv-serie uitgezonden, die gemaakt is voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs voor de vakken geschiedenis, maatschappijleer en economie. De uitzendingen duren telkens vijftien minuten en gaan in op de rol van het Europees Parlement, de Europese Unie en de euro.

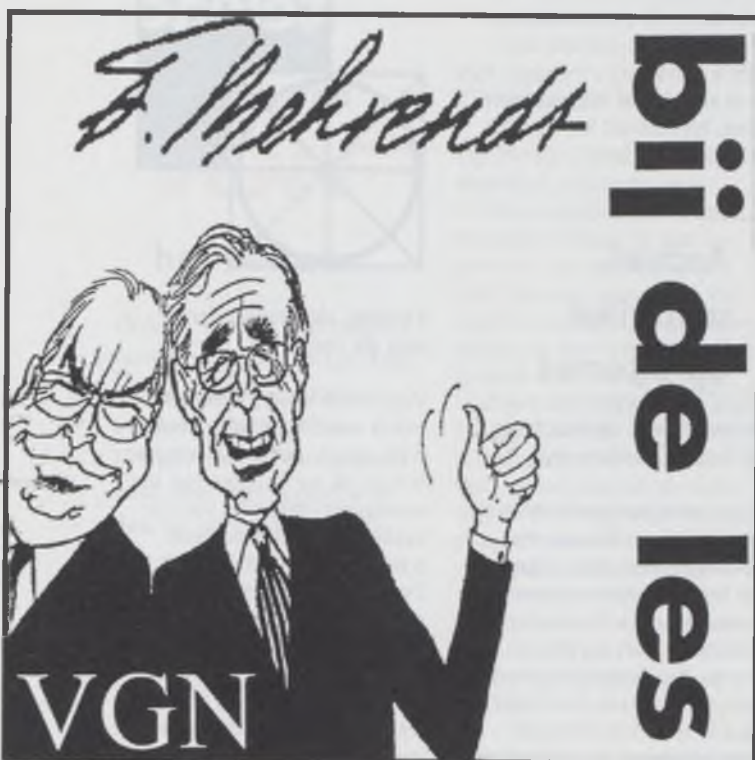
In juni worden er Europese verkiezingen gehouden. Met behulp van deze serie is het nut daarvan voor de Europese burgers, en met name voor de Nederlandse burger uit te leggen, hopen de makers.

Bij de programma's hoort een docentenhandleiding inclusief kopieerbare werkbladen. U kunt klassikaal aan het werk gaan, maar de leerlingen kunnen er ook zelfstandig mee werken in het studiehuis. Deze maand is een mailing verzonden naar uw school!!!

NOG STEEDS VERKRIJGBAAR

De cd-rom met circa tweeduizend cartoons van Frits Behrendt is nog beperkt beschikbaar. Via de bijgeleverde steekwoorden en het zoekstelsel kan je snel vinden wat je nodig hebt.

De cd-rom kost f50,- en is te bestellen bij de VGN door het bedrag over te maken op postgirorekening 128701 t.n.v. Penningmeester VGN in Den Haag o.v.v. 'Behrendt bij de les'.

54

De jongeren- vertegen- woordiger van de VN

Scholentournee

De jongerenvertegenwoordiger van de VN voor dit jaar is Ingrid de Bondt, vierdejaars studente civiele techniek aan de TU Delft. Zij was uitgezonden naar de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties in New York. Op verzoek geeft zij gastlessen over de Verenigde Naties. Haar scholentournee wordt georganiseerd door Vereniging

31/Nederlands Comité voor Multilateraal Jongerenwerk.

Uw school heeft recent al een lespakket met docentenhand-leiding over de VN ontvangen: de organisatie, de werkzaamheden en een aantal activiteiten in het verleden komen daarin aan de orde. Zoek het eens op, misschien kunt u er wat mee. Aan de gastlessen zijn geen kosten verbonden. Voor verdere informatie en eventueel een bezoek en gastlessen op school kunt u terecht bij:
Vereniging 31, Prinsengracht 770-2, 1017 LE Amsterdam.
Tel. 020 - 638 3918 /
fax 020 - 638 6094 /
e-mail: 31beheer@xs4all.nl

Inmiddels zijn de nummers 9 en 10 verschenen van het *Euroclio-Bulletin*. Vanwege de hoge kosten die verbonden zijn aan de verspreiding van deze nummers onder alle VGN-leden heb ik overleg gehad met het VGN-bestuur. De Engelse tekst kan nu ook worden opgezocht via de home-page van de VGN op de home-page van Euroclio: www.glasnet.ru/~euroclio. Het is de vraag of dit voldoende is om de inhoud van ons bulletin ter kennis te brengen van alle Nederlandse Euroclioleden. Daarom zou ik graag vernemen wie de nummers 9 en 10 van het bulletin nog zou willen ontvangen. Laat u mij dit schriftelijk weten. Bij voorbaat dank!

Hélène Budé-Janssens,
Patrijslaan 12a, 2261 ED
Leidschendam.

De Historische Jeugdboeken- prijs van de VGN

'Behalve historische vaardigheden, kennis en inzicht in de geschiedenis zien docenten het als hun taak de leerlingen belangstelling voor het verleden bij te brengen'.

Met deze zin opende het jury-rapport dat op 6 november jl. werd voorgelezen bij de eerste keer dat de Historische Jeugdboekenprijs van de VGN werd uitgereikt. Wat assistentie bij al dat bijbrengen kunnen we wel gebruiken en historische jeugdboeken spelen daarbij sinds jaar en dag een rol.

Al enige tijd speelde de VGN met het idee om naast de Huib de Ruyterprijs, die sinds jaar en dag wordt gegeven aan mensen die zich op een of andere manier hebben ingezet voor het geschiedenisonderwijs, een speciale boekenprijs in het leven te roepen voor een bijzonder goed historisch jeugdboek of voor het oeuvre van een historische jeugdauteur. Na het fiat van de jaarvergadering van de VGN in maart 1997 is de Commissie Basisvorming aan het werk gegaan om een kinderjury te organiseren voor het bepalen van de eerste winnaar van deze nieuwe prijs.

Bestuurslid Loek Janssen spreekt Thea Beckman toe.

De leden van de commissie hebben een intensieve enquête gehouden onder hun leerlingen, die uitwees dat Thea Beckman verreweg het meest populair was. Er sprongen vooral drie boeken uit: *Kruistocht in spijkerbroek*, *Hasse Simonsdochter* en *Saartje Tadema*. Een kinderjury van leerlingen tussen 12 en 14 jaar beoordeelde deze boeken en formuleerde de aantrekkelijkheid ervan. De Commissie Basisvorming zocht de prijs uit, een mooi beeldje van Godelieve de Groot en een oorkonde, en op 6 november jl. werd een feestelijke middag georganiseerd in het Muiderslot.

Nu had Thea Beckman al eerder de Huib de Ruyterprijs gekregen als grande dame van de historische jeugdliteratuur, maar deze keer was zij duidelijk aangewezen door haar lezers, scholieren van het Montessori College in Maastricht, de RSG Goeree-Overflakkee in Middelharnis, het Anna van Rijn College in Nieuwegein, de Nijmeegse SG en SG De Lage Waard in Papendrecht.

Het werd een gezellige middag. Er waren voornamelijk leerlingen en hun docenten aanwezig. Thea Beckman bleek een heel toegankelijke vrouw te zijn, die bereidwillig vertelde

hoe zij aan haar onderwerpen kwam, wat zij allemaal moest doen voordat ze kon gaan schrijven, in hoeverre iets wel of niet historisch was en ook de vele andere vragen van de leerlingen beantwoordde zij uitgebreid. De leerlingen ver-

telden haar wat zij aantrekkelijk vonden in de verschillende boeken.

Lieselot Bos uit B2c van de Nijmeegse SG schreef ons: *'Het Muiderslot is een erg mooi kasteel, het is heel oud en heeft veel herinneringen. Daarom is het de uitgekozen plaats om Thea Beckman te treffen. Thea Beckman ... is nu 75 jaar oud en erg klein. Ze heeft een leuke lach en een heldere stem. Wij vonden haar erg lief. ... Uit ons groepje las iedereen een paar regels voor uit verschillende boeken van Thea Beckman. Als iemand iets had voorgelezen, liet die persoon een voorwerp zien dat met dat*

boek te maken had, bijvoorbeeld: een pijl en boog van het boek 'Hasse Simonsdochter' en een kruis aan een ketting bij 'Kruistocht in spijkerbroek'. We kregen van de uitgever het nieuwste boek 'Vrijgevochten'. Het was echt heel tof. We kregen ook allemaal een handtekening in dat boek en we gingen ook nog op de foto met Thea Beckman. ... Het was leuk dat je elk moment een praatje met haar kon maken, zij was daar erg goed voor te vinden. Iedereen heeft een hele fijne dag gehad. Bedankt hiervoor!'

Leerlingen van de Nijmeegse SG, rechts Lieselot Bos.

20 eeuwen Nederland en de Nederlanders

Vanaf november is een nieuw 'verzamelwerk' in de handel dat in 52 afleveringen uitgegeven zal worden. In de opzet van *Ach Lieve Tijd* biedt Uitgeverij Waanders nu ook de Nederlandse geschiedenis in de kiosk aan.

De eerste aflevering kost f4,95 en wordt geleverd met register. Het boekje staat zoals gebruikelijk weer vol met prachtige illustraties. En dat zal de kracht van de serie wel zijn. Van de inhoud van deze aflevering over Nederland en het water ben ik niet kapot. Maar het register geeft de mogelijkheid de boekjes selectief aan te schaffen. Gewoon op tijd in de tijdschriftenrekken kijken.

Belasting & Douane Museum

*Op het bordje van de Staat
Begrotingsperikelen
1880-1919*

Tot en met 30 mei wordt in het Belasting- en Douanemuseum in Rotterdam een tentoonstelling georganiseerd met oog op het eindexamenonderwerp 'Nederland'. De nieuwe rol van de overheid kwam tot uitdrukking in de groeiende staatsbegroting, waarvoor gelden gevonden moesten worden. Daarnaast wordt aandacht besteed aan de belangengroepen, waarmee de overheid te maken kreeg. Kiesrecht, schoolstrijd, sociale wetgeving en een rechtvaardiger belastingstelsel waren belangrijke politieke thema's. De ontwikkelingen op nationaal niveau worden vergeleken met die van de stad Rotterdam.

Door middel van beeld en geluid - schilderijen, spotprenten, affiches en cabaret - uit het begin van deze eeuw

wordt het een en ander duidelijk gemaakt.

Voor docenten is er een handleiding beschikbaar, waarin kort en bondig de ontwikkelingen in inkomsten en uitgaven van de overheid in deze periode uit de doeken worden gedaan. Verder wordt kort en feitelijk ingegaan op de veranderingen in Nederland en uitgebreid op die in de stad Rotterdam, de case-study aan de hand waarvan de algemene tendensen worden toegelicht. In de bijlagen wordt een aantal cijfers gepubliceerd.

Verder bevat de handleiding een literatuurlijst. Het ziet er allemaal degelijk en nuttig uit. Voor de leerlingen is een lesbrieft beschikbaar.

Van dinsdag 19 tot en met vrijdag 22 januari is het museum speciaal voor docenten wat langer open: van 14.00 tot 18.00 uur. U kunt de tentoonstelling bezoeken en u laten informeren over het bijbehorende lesmateriaal. Een pakketje met de docentenhandleiding en de lesbrieft ligt voor u klaar. De toegang is gratis. Ditzelfde geldt ook voor zaterdag 23 januari van 10.00 tot 16.00 uur.

Belasting & Douane Museum,
Parklaan 16, 3016 BB
Rotterdam.
Tel. 010-436 5629.

"Baker Kolkman: Geen goud zoo goed voor zoo'n zwakke stumper, as 'n druppie ouwe klare". (Minister van Financiën mr. M.J.C.M. Kolkman was voornemens ter opvijzeling van de staatsinkomsten in 1910 de accijns op jenever te verhogen. Tekening door L.J. Jordaen voor het blad 'De Ware Jacob', 16 oktober 1909.)

Vervolg van de bestuursberichten!

Vmbo

Samen met het KNHG schreef het bestuur op 3 november jl. de volgende brief aan de Onderwijsraad:

'Binnenkort stelt u een advies samen over het Inrichtingsbesluit WVO, dat ook betrekking heeft op de inrichting van het vmbo. De VGN en het KNHG hopen dat de onderstaande overwegingen een belangrijke rol spelen bij het opstellen van uw advies.

De VGN en het KNHG maken zich ernstig zorgen over de toekomst van het vak geschiedenis en staatsinrichting in het vmbo. Zoals u bekend is, bezoekt 60% van alle leerlingen in het voortgezet onderwijs een vbo- of een mavo-school; we spreken over 500.000 leerlingen.

In de basisvorming krijgen de meeste van die leerlingen hooguit vier lessen geschiedenis en staatsinrichting. In het derde leerjaar bieden steeds minder scholen het vak geschiedenis en staatsinrichting aan. De situatie zal nog erger worden in de Leerwegen, want de positie van het vak is dan niet meer vastgelegd vanaf het derde leerjaar, hooguit is het een keuzevak in de sector Zorg en Welzijn. In het algemene deel komt het vak niet voor. Om onduidelijke redenen is niet gekozen voor een combivak geschiedenis/maatschappijleer zoals in de Tweede Fase. Dit gegeven belemmert ons inziens ook een goede doorstroming van de theoretische leerweg naar het havo, maar dit ter zijde.

Onlangs is het rapport van de Commissie Geschiedisonderwijs of de Commissie De Wit verschenen. De toenmalige staatssecretaris nam de adviezen over, want zij vond geschiedenis een belangrijk vak. Ze had daarvoor vier argumenten: het vak zorgde voor culturele cohesie van de samenleving, voor het volwaardig kunnen functioneren als staatsburger, voor het overdragen van normen en waarden en het ontwikkelen van historisch besef.

De VGN en het KNHG zien dat niet terug in het voorliggende Inrichtingsbesluit WVO. Daardoor dreigt het grootste deel van de toekomstige Nederlandse bevolking opgeleid te worden zonder de belangrijke bijdrage die het vak kan geven voor de verdere ontwikkeling van de multiculturele maatschappij.

In april 1997 hebben VGN en KNHG een combinatievak voorgesteld in het verplichte deel. Dit werd bekrachtigd door de adviezen in het rapport van de Commissie De Wit.

"Dat het vak als voornaamste functie burgerschapsvorming moet hebben, dat wil zeggen dat het de leerlingen moet voorbereiden op het functioneren als volwaardige staatsburgers in de Nederlandse democratie. Het zou moeten worden opgebouwd rondom twee schakelende elementen: de staatsinrichting en de behandeling van de ontwikkeling op lange termijn van de verdeeldheid en de maatschappelijke samenhang in de Nederlandse samenleving."

Wij vragen u uw invloed aan te wenden om het vak geschiedenis en staatsinrichting een betere positie te geven in het curriculum van de Leerwegen op het vmbo.'

Tweede fase havo/vwo

Profielen

Op 12 november jl. lichtte staatssecretaris Adelmund de vaste Kamercommissie van OC&W, middels een eerste brief over de invoering van de Tweede Fase, in over de resultaten van een onderzoek waaruit was gebleken dat er problemen waren rond onder andere de overladenheid van examenprogramma's en tijd en ruimte voor docenten om programma's vorm te geven (brief VO/BOB/1998/47703). In een bijlage stonden per vak voorgestelde aanpassingen van de examenprogramma's.

Nascholing in Tilburg en Sittard Voorjaar 1999

Cursus 1: Geschiedenis en staatsinrichting in de Tweede Fase havo/vwo

Inhoud:

- Bijeenkomst 1: ; ontwikkelingen in de eigen school, leraar, leerling en vak in het studiehuis; voorbeelden uit de praktijk; voorbeelden van praktische opdrachten en profielwerkstuk; speciale wensen van cursisten.
- Bijeenkomst 2: gevarieerd mediagebruik; practicum met video, computer, internet, cd-rom (ICT).
- Bijeenkomst 3: de studiewijzer als sturend onderwijsinstrument; uitwerking van een voorbeeldthema; de rol van de docent en de mogelijke functies van contacturen.
- Bijeenkomst 4: de organisatie van het vak in de schoolorganisatie; het opzetten van een gedoseerd bovenbouwprogramma aan de hand van een methode.

Plaats en tijd: Tilburg 15.30-18.00 u. op vier dinsdagen:

26 januari, 9 februari, 9 maart en 13 april.

Kosten: f320,- (inclusief koffie/thee en cursusmateriaal).

Cursus 2: Geschiedenis en staatsinrichting in het vernieuwde vbo/mavo (vmbo)

Inhoud:

- Bijeenkomst 1: de herziene voorschriften voor onder- en bovenbouw (kerndoelen en eindtermen) vbo en mavo; voorbeelden van nieuw lesmateriaal; sociale en communicatieve vaardigheden (leren communiceren).
- Bijeenkomst 2: gevarieerd mediagebruik; practicum met video, computer, internet, cd-rom (ICT); elementaire vaardigheden (leren uitvoeren).
- Bijeenkomst 3: onderzoek in eigen omgeving in samenhang met aardrijkskunde en economie; strategische vaardigheden (leren leren).
- Bijeenkomst 4: opbouw van een gedoseerd onder- en bovenbouwprogramma; regulerende vaardigheden (leren reflecteren).

Plaats en tijd: Tilburg 15.30-18.00 u. op vier dinsdagen:

19 januari, 2 februari, 2 maart en 6 april.

Kosten: f320,- (inclusief koffie/thee en cursusmateriaal).

Cursus 3: Vakgerichte ondersteuning op maat

Vanuit Tilburg en Sittard ondersteunt en begeleidt de vakgroep Geschiedenis van Fontys vaksecties van diverse scholen 'op maat' bij de ontwikkeling van hun schooleigen onderwijsprogramma's. In de afgelopen jaren kwamen met name aan de orde: methodekeuze, het opzetten van een gedoseerd en doelgericht programma voor onder- en bovenbouw bij invoering nieuwe methode (vakwerkplan), onderzoek in eigen omgeving in samenhang met aardrijkskunde en economie, zelfstandiger leren en ICT in onder- en bovenbouw, praktisch anticiperen op vernieuwingen.

Inhoud, plaats, tijd en kosten: in nader overleg te bepalen.

Alle cursussen zijn praktisch en gericht op de dagelijkse onderwijspraktijk.

De cursussen 1 en 2 vinden plaats in Tilburg in het Mollergebouw, Pyreneseënweg 3.

Meer informatie en inschrijfformulieren kunt u aanvragen bij Fontys Contractenbureau (postbus 90900, 5000 GA Tilburg, tel. 013-539 4413). Voor inhoudelijke informatie kunt u terecht bij de cursusleiders drs. T.F. van der Geugten (tel. 013-539 4475 of 013-570 4227) en drs. R. Verstaen (tel. 046-459 9543).

De besturen van de vakinhoudelijke verenigingen was zeer kort daarvoor al gevraagd commentaar te geven op deze voorgestelde aanpassingen. Het VGN-bestuur reageerde per e-mail kritisch naar het ministerie.

Op 23 november stuurde de staatssecretaris de vaste Kamercommissie voor OC&W haar uiteindelijke concept van de regeling ter verlichting van het profieldeel havo/vwo (VO/BOB/1998/49600). De tekst over geschiedenis was vrijwel identiek aan die in het eerste concept.

'Geschiedenis'
vwo, havo (profiel economie en maatschappij en cultuur en maatschappij)

1. De school kan ervoor kiezen om drie subdomeinen aan te wijzen waaruit niet in het schoolexamen een nader afgebakend thema aan de orde komt. Deze onderdelen moeten dan worden vervangen door: een overzicht van de geschiedenis van een door de school bepaalde tijdsperiode (in het vwo: niet de twintigste eeuw, voor zolang geschiedenis tevens deel uitmaakt van het gemeenschappelijk deel).

Toelichting: Het examenprogramma geschiedenis is maatschappelijk, en onder de leraren, niet onomstreden. De zgn. Commissie De Wit heeft als (toekomstig) alternatief een opzet voorgesteld waarbij de thematische benadering en vaardigheden meer in evenwicht worden gebracht met een chronologisch overzicht. Dit voorstel wordt door veel leraren ondersteund: ook nu blijkt in de praktijk de behoefte te bestaan tot een dergelijk chronologisch overzicht. De bovenstaande aanpassing komt aan die behoefte tegemoet, en is daardoor niet alleen een inhoudelijke aanpassing aan het rapport van de Commissie De Wit (vooruitlopend op een nieuw programma op basis van dat rapport), maar zal ook kunnen leiden tot een minder als belastend gevoeld programma.

2. In het schoolexamen moet de school, wat betreft de praktische opdrachten, de keus maken tussen of het uitvoeren van beperkte onderzoekopdrachten (b1 in het examenprogramma) of het uitvoeren van een zelfstandig historisch onderzoek (b2 in het examenprogramma).

Toelichting: In het gepubliceerde examenprogramma zijn beide (b1 en b2) naast elkaar voorgeschreven. Dit leidt echter tot een overlappend programma, met een grote begeleidingslast voor de leraren. Van de gelegenheid wordt gebruik gemaakt om het volgende aspect van het examenprogramma te verduidelijken: De praktische opdrachten behoeven zich niet te beperken tot de in het examenprogramma aangewezen inhoudelijke domeinen. Zij kunnen er wel betrekking op hebben, maar een vaardigheid die in het examenprogramma is genoemd (domein A) kan soms ook heel goed worden getoetst aan de hand van een geheel ander onderwerp.

De toetsen met gesloten en/of open vragen hebben vanzelfsprekend wel betrekking op de (nader afgebakende) thema's behorende tot de subdomeinen/domeinen.

3. Voor het schoolexamen geldt: De toetsen met gesloten en/of open vragen (onderdeel a van het schoolexamen) bepalen voor 60% het cijfer van het schoolexamen. De praktische opdrachten (onderdeel b van het schoolexamen) bepalen voor 40% het cijfer van het schoolexamen.'

Het bestuur zond de leden van de vaste Kamercommissie voor OC&W daags voor het debat over de aanpassingen van de examenprogramma's de volgende brief (30 november jl.):

'Met zorg heeft het bestuur van de Vereniging van Docenten in Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN) kennisgenomen van de voorgestelde aanpassingen van het programma geschiedenis en staatsinrichting in de profielen havo en vwo (tweede fase). Wij ondersteunen het streven van staatssecretaris Adelmund om tegemoet te komen aan de klachten over de overladenheid van de examenprogramma's en de (mede) daaruit voortvloeiende overbelasting van docenten, maar wij hebben ernstige bezwaren tegen de wijze waarop zij aan de ervaren knelpunten tegemoet denkt te komen.

Reeds op 10 november hebben wij het ministerie in reactie op de ons toegestuurde Aanpassingen in de examenprogramma's profielen vwo/havo van onze bedenkingen in kennis gesteld. Onze bezwaren gelden de volgende punten:

1. Het voorstel om scholen de gelegenheid te bieden om drie subdomeinen te vervangen door 'een overzicht van de geschiedenis van een aangewezen periode' betekent een aantasting van de samenhang van het bestaande programma en is moeilijk te realiseren, omdat de huidige (recent verschenen en zeer binnenkort nog te verschijnen) schoolboeken vrijwel geen van alle zo zijn vormgegeven. Het geven van een overzicht zoals hierboven omschreven kan daarom alleen maar een verdere belasting voor de docent betekenen, daar deze dit overzicht immers zelf moet samenstellen en vormgeven.

2. In het voorstel van de staatssecretaris wordt dit 'overzicht' niet nader omschreven qua inhoud en studielast:

- Als de inhoud niet gespecificeerd wordt, zal het onderwijs tussen de diverse scholen ver uiteen kunnen lopen. Als op de ene school een overzicht van 'het jaar 1789' en op de andere school een overzicht van 'de middeleeuwen' gegeven wordt, komt ook een betere aansluiting op de programma's van het tertiair onderwijs niet tot stand.

- Als de studielast van het 'overzicht' even groot is als van de drie subdomeinen die door het 'overzicht' vervangen worden, wordt de belasting van de leerling er niet door vermindert.

3. Wij vinden verder het streven om de adviezen van de Commissie de Wit reeds nu te operationaliseren prematuur. De stelling van de staatssecretaris dat het voorstel van de Commissie de Wit "door veel leraren ondersteund wordt" lijkt een overhaaste conclusie. De discussie hierover binnen de historische wereld is nog niet afgerond. Weliswaar staan velen voorzichtig positief tegenover de voorstellen van de Commissie de Wit, maar het verdient aanbeveling het traject van uitwerking van de voorstellen zoals voorgesteld door de (vorige) staatssecretaris zorgvuldig af te werken. Bij de evaluatie en eventuele aanpassing van de huidige Tweede Fase-programma's kunnen de dan nader uitgewerkte voorstellen van de Commissie de Wit eventueel als uitgangspunt genomen worden.

Samenvattend wil het bestuur van de VGN de aanpassingsvoorstellen van de staatssecretaris met klem afraden, omdat deze meer problemen oproepen dan er worden opgelost. De voorgestelde aanpassingen zullen:

- voor de leerling nauwelijks een ontlasting betekenen,
- voor de docent slechts een grotere belasting met zich meebrengen,
- op ongelijke wijze door scholen ingevuld kunnen worden,
- inhoudelijk te ver vooruit lopen op verdere besluitvorming rond de voorstellen van de Commissie de Wit.

Ons voorstel om tegemoet te komen aan de klachten over de overladenheid van de Tweede Fase-programma's is: geef scholen de ruimte om twee subdomeinen naar keuze te laten vervallen (niet die van de examenonderwerpen).

Wij hopen dat u bovenstaande overwegingen bij uw beraadslagingen wilt betrekken.'

Bij het ter perse gaan van Kleio moest de vaste Kamercommissie nog over de voorgestelde aanpassingen van de examenprogramma's debatteren, half december moet de uiteindelijke versie ervan in Uitleg hebben gestaan.

Het combinatievak

In haar brief van 12 november jl. aan de vaste Kamercommissie voor OC&W (zie bij profielen, hierboven) schreef staatssecretaris Adelmund over het combinatievak geschiedenis en maatschappijleer:

'Voor het combinatievak geschiedenis en maatschappijleer is het tot nu toe niet gelukt een examenprogramma vast te stellen. Er zijn dus zeker nog geen leermiddelen, en er zijn ook nog geen leraren die hiervoor zijn geschoold. We moeten vaststellen dat het combinatievak niet eerder kan worden ingevoerd dan per 1 augustus 2003. Op die manier is dan bovendien een goede afstemming mogelijk met de ontwikkeling van het nieuwe examenprogramma geschiedenis

(op basis van het advies van de Commissie De Wit), waarvan de invoering ook is voorzien in 2003.'

Reeds op 28 mei jl. stuurden VGN en KNHG gezamenlijk de toenmalige staatssecretaris Netelenbos de hierna volgende brief over het uitblijven van het combinatievak:

'Tot onze grote teleurstelling bleek uit contacten met het PMVO, dat er nu geadviseerd wordt om een vakontwikkelgroep in te stellen die het vak geschiedenis en maatschappijleer gestalte gaat geven om in 2003 in te voeren bij de evaluatie van de Tweede Fase. In de huidige officiële stukken staat dat het vak wordt ingevoerd in het jaar 2000. Ook in de wet staat dat het vak geschiedenis en maatschappijleer wordt aangeboden in het algemene deel van havo en vwo.

Wij vinden dat er alles aan moet worden gedaan om per 1 augustus 2000 het vak ingevoerd te krijgen.

Dat kan inhouden dat er per omgaande opdracht wordt gegeven aan bijvoorbeeld vertegenwoordigers van het KNHG, KNAW, VGN en NVLM een vakontwikkelgroep te vormen die voor januari 1999 met een vakinhoud moet komen die op brede steun kan rekenen van het veld.

Als voorbeeld van snelle advisering wijzen wij op de structuur en werkwijze van de Commissie De Wit. Boekenschrijvers hebben dan ruim een jaar de tijd om het combinatievak te verwerken in methoden.

Ons lijkt dit tijdschema realistisch.

Het is jammer te constateren dat het ministerie geen gebruik heeft gemaakt van ons voorstel van 4 maart 1997, waarin de drie belanghebbende partijen een inhoudelijke schets hebben gegeven van het te ontwikkelen vak. Daarop is geen enkele reactie gekomen vanuit het departement of PMVO. Er is gekozen voor een heel informeel circuit, wat tot weinig resultaat heeft geleid. Als het PMVO en het ministerie zich nu neerleggen bij de huidige impasse wordt in wezen gekozen voor één partij, immers dan wordt de noodoplossing gecontinueerd in de vorm van 160 uur maatschappijleer op het havo en 120 uur maatschappijleer en 80 uur geschiedenis en staatsinrichting op vwo.

Voor de nieuwe inhoud van het combinatievak geschiedenis en maatschappijleer is het zeker mogelijk uit te gaan van het advies van de Commissie De Wit "een aantal gehistoriseerde actuele probleemvelden, gegroepeerd om de gebruikelijke thema's van de staatsinrichting. Dat zouden bijvoorbeeld kunnen zijn: de verzorgingsstaat, Europese integratie en nationale identiteit, westerse en niet-westerse maatschappijtypen, welvaart en milieu, mannen en vrouwen, vrede en veiligheid, autochtoon en allochtoon" (blz. 27).

Het besluit om het combinatievak te plaatsen in het algemene deel van de Tweede Fase is een politiek besluit. Het zou van daadkracht getuigen als het ministerie erin zou slagen om alsnog het vak op de rails te zetten.

Wij bieden als verenigingen aan onze uiterste best te doen het vak alsnog in 2000 te pogen inhoud te geven.'

Van het ministerie werd verder (wederom) niets vernomen.

Kamervragen

Op 30 oktober jl. stelde het Tweede Kamerlid Dijkzema (PvdA) schriftelijke vragen over het combinatievak geschiedenis en maatschappijleer aan de staatssecretaris, die deze op 24 november beantwoordde:

1. Is het combinatievak geschiedenis/maatschappijleer, dat zou worden ingevoerd in het algemene deel bij de profielen voortgezet onderwijs, voorlopig van de baan?

Antw.: Zie mijn brief aan de voorzitter van de vaste commissie voor Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen van 12 november 1998 (ingezonden d.d. 30 oktober 1998 kenmerk VO/BOB/1998/47703).

2. Zal dit vak voor langere tijd worden opgedeeld in twee vakken, geschiedenis en maatschappijleer met een studiebelasting van postzegelformaat?

Antw.: In de overgangsperiode zal er in het vwo sprake zijn van de twee afzonderlijke vakken geschiedenis en maatschappijleer (net als in de 'oude' situatie), en in het havo van één vak, maatschappijleer.

3. Deelt u de bezwaren van uw ambtsvoorganger tegen te grote versnippering van vakken?

Antw.: Ja, maar nog belangrijker dan dergelijke principiële overwegingen is de praktische overweging dat scholen tijd en ruimte moet worden geboden om te komen tot een ordentelijke invoering. Zie mijn in het antwoord op vraag 1 genoemde brief. In het havo is er overigens in de overgangsperiode geen sprake van versplintering wat dit betreft: er is één vak, maatschappijleer. En in het vwo zijn er twee (kleine) vakken, maar dat is zeker niet een groot probleem.

4. Vormt zo'n voortslappend uitstel van invoering van het combinatievak een beloning voor een niet-coöperatieve opstelling van de betrokken vaklobby's?

Antw.: Juist om een voortslappend proces van besluitvorming te voorkomen is duidelijkheid gewenst (zie mijn in het antwoord op vraag 1 genoemde brief). Het heeft geen zin om data van invoering vast te stellen die in de praktijk tot problemen leiden. We kunnen verder niet

spreken van het (al of niet) belonen van de betrokken vaklobby's. Daarvan zijn er twee: de één wil (vanuit een bepaald belang) snelle invoering, de ander (met een ander belang) juist niet.

Liever dan te spreken over al of niet coöperatief optreden van anderen (ieder heeft het recht zijn eigen belang te verdedigen) wil ik graag mijn eigen verantwoordelijkheid nemen in overleg met alle betrokkenen (zie de brief).

5. Wanneer zal het combinatievak nu wel definitief worden ingevoerd?

Antw.: Zie de eerder genoemde brief.

Tenslotte

VGN-voorzitter Weltevrede e-mailde op 29 november jl. aan het procesmanagement voortgezet onderwijs (PMVO):

'Namens de VGN wil ik als voorzitter:

1. antwoord op onze voorstellen in de brieven die verzonden zijn naar uw organisatie;
2. een afspraak voor het opzetten van een vakontwikkelgroep voor het combivak geschiedenis en maatschappijleer;
3. een verklaring naar onze leden waarom het combivak er tot nu toe niet is gekomen;
4. uw visie op het vervolgtraject om in 2003 het combivak wel ontwikkeld te hebben;
5. uw visie en mening t.a.v. de 'verlichting' van de eindtermen van de tweede fase voor het vak geschiedenis van de huidige staatssecretaris Adelmund.

Deze zaken zijn zeer urgent. Wij willen uw antwoorden zo snel mogelijk publiceren in onze media.'

Over de belangenbehartiging van het geschiedenisonderwijs door de VGN verscheint in februari 1999 in Kleio een artikel van de hand van Kees Weltevrede.

Computerprogramma's Geschiedenis

J. Beetsma en drs. Y. Beetsma

Toets- en oefenprogramma's. Ter voorbereiding op het eindexamen Geschiedenis 1999 zijn de volgende toets- en oefenprogramma's verschenen: *Nederland 1880-1919* en *Europa en de Buitenwereld 1150-1350*. Deze programma's, die zijn gebaseerd op de CSE-stofomschrijving, bevatten een toetsgedeelte en extra oefenmateriaal (rond de 400 vragen). Beide programma's bestaan uit een havo/vwo en mavo versie. Het toetsgedeelte bevat zowel meerkeuze- als open vragen en er kan per hoofdstuk geoefend worden. Het extra oefenmateriaal bestaat uit *matching* en *begrippen*. Bij deze onderdelen wordt een aantal termen respectievelijk begrippen gepresenteerd en daaronder twee termen respectievelijk een omschrijving. De leerling kiest de bijbehorende term of het begrip. Iedere leerling krijgt de vragen in een andere volgorde aangeboden. Bij voortijdig beëindigen van een programmaonderdeel kan de leerling op een later tijdstip verdergaan alsof er geen onderbreking is geweest. Tijdens en na het oefenen wordt het resultaat vermeld. Naderhand kan de docent dit resultaat opvragen. Een uitvoerige handleiding, de teksten van de toetsvragen en van het extra oefenmateriaal worden meegeleverd op diskette. De docent kan met een bijgevoegd hulpprogramma deze teksten afdrukken.

Staatsinrichting. Verder is beschikbaar het toets- en oefenprogramma *Staatsinrichting*. Dit programma is gebaseerd op het boek 'Het spel en de regels', uitgegeven door Nijgh *Versluys*. Het programma kan ook los van het boek gebruikt worden en bestaat uit toetsvragen, matching-opdrachten en begrippen.

Themaprogramma's. Er zijn vijf themaprogramma's beschikbaar over de onderwerpen: *De U2 affaire* (1960), *De muiterij op de Zeven Provinciën* (1933), *Conflict de Jonge-Snijders* (1918), *Begin van de Japans-Chinese oorlog 1937* (Marco Polo incident) en *Putsch van Hitler* (1923).

Basisvorming. Voor het geschiedenisonderwijs in de basisvorming zijn opdrachten beschikbaar die bestaan uit toetsvragen, matching en begrippen. De leerstof is opgesplitst in drie delen, die als afzonderlijke programma's verkrijgbaar zijn.

Demonstratie diskette. Voorbeelden van zowel de toets- en oefenprogramma's als de themaprogramma's zijn beschikbaar op een demonstratie diskette. Een uitgebreide beschrijving wordt gegeven, voor toetsprogramma's bijvoorbeeld het aantal vragen, voor de themaprogramma's de inhoud en opzet van het programma. Daarna kunt u een beknopt onderdeel volgen zoals de leerling dat te zien krijgt. De prijs van een demonstratie diskette bedraagt f25,-. Dit bedrag wordt in mindering gebracht als u vervolgens een toets- of themaprogramma bestelt.

Meer informatie en/of bestellingen kunt u richten aan:

Beetsma Courseware Eesterweg 16 9863 TB Doezum

Tel. (0594) 612701 b.g.g. (0513) 413412

Historici/docenten op het breukvlak van theorie en praktijk

Op wat later bleek een zonnige zaterdag te worden begaven wij ons naar de RUL. Wat zou het worden? een dagje lijden in Leiden, afzien en zweten, of zou het ons leiden naar andere en diepere inzichten, naar meer kennis en vaardigheden?

Het programma zag er goed uit. Studenten waarn aanwezig om ons met raad en daad terzijde te staan. Voor koffie, thee en koek was gezorgd. Alleen was de ruimte waar dit werd verstrekt veel te klein voor het grote aantal aanwezigen. Daaromheen ook nog de onvermijdelijke stands van diverse uitgeverijen, een boekhandel en andere instanties of personen die iets aan de man of de vrouw probeerden te brengen. En ja, wanneer er een gratis exemplaar valt mee te pikken, is de kippenren snel vol.

Maar we kwamen voor de lezingen en een praktijkseminar. Klinkende namen als Bank, Bossenbroek en De Rooy hadden onze verwachtingen hoog gespannen. Prof. Griffiths heette ons welkom en deed dat charmant en vol humor. Hij had graag een lezing verzorgd, maar hij was niet gevraagd, zo grapte hij. Het is voor mij eveneens onbegrijpelijk waarom de examencommissie het terrein van Griffiths, de techniek en de technologische ontwikkelingen, zeker in de onderhavige periode rond de eeuwwisseling niet heeft opgenomen in de stofomschrijving. Laat ik nu altijd gedacht hebben dat er in die tijd veel is veranderd op dit gebied en dat dit ook behoorlijk van invloed is geweest op de samenleving. Maar goed, niet zeuren, het woord is aan Jan Bank.

Bank spreekt over confessionele groepen en verzuiling. Voor de begripsbepaling worden collega's als De Rooy, Stuurman en Blom aangehaald. Het belang van de religie in de negentiende eeuw wordt onderstreept. Er kan ook wel gesproken worden van een religieus offensief in de periode 1880-1900. De rol van de dominees in de intelligentsia komt voor het voetlicht. Bank ziet ook de godsdienst als een motor van vooruitgang. Zetten Kuyper, Schaepman cs zich niet enorm in om de politicofobie - de angst zich politiek te manifesteren - te bestrijden? Het valt me wat tegen. Banks verhaal blijft wat aan de oppervlakte. Ik hoor weinig nieuws of controversieels. Hij wil misschien nog niet al te veel weg geven, want

er schijnt binnenkort een handboek uit te komen waaraan hij meewerkt...

En toen was er koffie. Maar ja, daarvoor moesten een paar honderd mensen dezelfde trap op. Hier was kennelijk niet zo bij stil gestaan door de organisatie. Filevorming had wel het voordeel dat je nog even met collega's kon praten. Zo bezien hadden die files wel enige zin. Je kon ook het fileprobleem proberen te omzeilen door even naar de twee internetzuilen te surfen, maar ook hier was het druk en de tijd ontbrak om er echt voor te gaan zitten.

Bert Altena bleek een genadig en enthousiast verteller. Hij gebruikte ook sheets met aardige prenten, brieven of een grafiek. Al zei hij van de laatste dat we die maar snel moesten vergeten vanwege de onvolledigheid. Altena wijst op het belang van de arbeidersbeweging voor de ontwikkeling van de werklieden zelf. Zoals de dominees en priesters het kader schiepen voor 'vele volgelingen', om zich als individu verder te ontwikkelen en te emanciperen. Zo gingen arbeiders lezen en kwamen er volksbibliotheken. Altena weet 'zijn' Domela goed in dit plaatje te passen. Want dat was een opvoeder, geen volksmanier die arbeiders probeerde op te zetten tegen de gevestigde orde. (De neerslag van zijn lezing is in dit nummer afgedrukt, red.) Wanneer ik de volle zaal verlaat vind ik het niet erg even in de rij te moeten staan voor kroket en buffet. Een lunch is ook weer een goed moment om met collega's ervaringen uit te wisselen.

Helaas, het praktijkseminar was vol. Er konden slechts 25 (!!) mensen naar binnen. Jammer, want juist voor mijn leerlingen lijkt me 'De eeuwwisseling verbeeld door cabaret, chanson en strijdlid' veel aanknopingspunten te kunnen bieden. Dat doet me in de volgende zaal belanden. Drs. J. Meurs bespreekt Wagner en het fin-de-siècle. Ze geeft een aardig beeld van de tijd, waarin het culturele klimaat in Nederland veel optimistischer lijkt, dan de geur van verval die in Wenen, Londen en Parijs valt waar te nemen. Via de crisis in het liberalisme en de atomisering van de kunst komt ze op de moderne kunst en de moderne mens, die zijn eigen universum opnieuw mag/wil scheppen. Meurs gebruikt *De kleine zielen*

van Couperus als staalkaart van de verschillende houdingen en reacties op de tijdgeest. Daarna komt Wagner aan de beurt, die de tijdgeest vergelijkt met die gedurende de val van het Atheense rijk. Hij slaat een brug naar de twintigste eeuw door gebruik te maken van mystiek, het verlangen naar verlossing en de eerbied voor de kunst. ...

Ondanks het feit dat dit alles niets met de examenstof te maken heeft geeft ze toch een aardig antwoord op de onvermijdelijke vraag naar het verband tussen Wagner en de nazi's.

Na de theefile is er de slotlezing van professor Piet de Rooy. (Zijn verhaal vindt u ook hier in *Kleio*, red.) ... Hij wijst op het integratieve vermogen van de politieke geschiedenis, al ontbreekt deze in de stofomschrijving. Zijn verhaal geeft veel achtergrondinformatie. Al zal De Hoop Scheffer niet zo snel de VS als voorbeeld stellen, zoals Kuyper dat een eeuw geleden deed. De achterban mobiliseren is inmiddels een normaal politiek gegeven, maar de grenzen liggen hier anders dan bij Clinton. Of had Troelstra toch gelijk toen hij zei: '*De leiders van tegenwoordig zijn meer gewone mensen*'.

Leraren weer in de collegebanken. Dat is voor de meesten al weer enige tijd geleden gezien de vergrijzing die ook onder ons heeft toegeslagen.

De inkepingen en krasen in de schrijfborden geven aan dat de gedachten van studenten toen en nu nog steeds afdwalen. Ajax, Feyenoord en NAC: de geschiedenisstudent droomt soms weg naar de groene grasmatten.

Tussen al dit modieuze gekras valt de naam Dionysos op. Vereerd als god van de wijn, het water, tuin en bossen. Maar door de Grieken ook beschouwd als beschermgod van de schone kunsten die leidden tot zowel tragedie als komedie.

Zo dwaalde ik ook af en toe af. Het viel mij vandaag op dat er nog een heel terrein braak ligt tussen de mensen van de theorie en het onderzoek en ons, de mensen van de praktijk.

Wij hebben onze handen vol aan basisvorming en studiehuis, maar heeft de universitaire wereld wel voldoende zich op wat daarvoor komt kijken?

De volgende eeuw zal het leren.

Piet Franke

Lijst van commissies

• Onderwijs Advies Commissie (OAC)

Hanneke Tuithof, *voorzitter*,
Grifkade 12bisA, 3572 TZ Utrecht.
Tel. 030-271 3079.
Paul van Leeuwen, *secretaris*,
Everdrift 4, 5431 LV Cuyk.
Tel. 0485-314598.
Diana Jansen, Mr. Tripkade 16,
3515 BC Utrecht. Tel. 030-272 1380.
Mirjam Beekmans, Sneeuwheide 23,
5704 HB Helmond. Tel. 0492-518 152.
Wiel Lenders, Emmalaan 5,
6571 AK Berg en Dal. Tel. 024-6844 168.

• Didactiek- en activiteitencommissie

Ruud Soeter, *voorzitter*, Cayennedreef 23,
3563 SB Utrecht. Tel. 030-261 2710.
Louis Nolet, *secretaris*, Reestraat 32,
6531 JM Nijmegen.
Tel. 024-3459 827, fax 024-3449 794.
E-mail: louis.nolet@fe.han.nl
Johan Raven, Kinkhoorn 8,
9051 MJ Stiens. Tel. 058-2574 050.
Will Bouwman, Kloosterstraat 47,
5708 GM Helmond. Tel. 0492-534709.
Tineke de Danschutter, Van Deyssellaan 40,
9721 WV Groningen. Tel. 050-5251 298.
Margreet Braams, Parelvisserpad 35,
3816 EP Amersfoort. Tel. 033-475 8702.

• Commissie Vrouwen- en Gendergeschiedenis

Marianne Zewald, *voorzitter*,
Vijverlaan 2, 2012 RC Haarlem.
Tel. 023-528 3325.
Mariëtte Matthijsen, *secretaris*,
Statenjacht 342, 1034 ER Amsterdam.
Tel. 020-6313 530.
Zonneke Matthee, *Penningmeester*,
Schokkerwerf 1, 2317 DM Leiden.
Tel. 071-521 5873.
Fia Dieteren, Joris Ivenslaan 9,
1325 LV Almere. Tel. 036-535 4843.
Gerda Geerdink, Van Oldenbarne-
veldtstraat 34, 6512 AX Nijmegen.
Tel. 024-324 0054.

• Intercommissie KNHG/VGN

Jan van der Dussen, *voorzitter*,
Molenberglaan 81, 6416 EL Heerlen.
Tel. 045-571 0851.
Gert Jan van Setten, *secretaris*,
Platanenlaan 97, 2061 TS Bloemendaal.
Tel. 023-5262 323.
E-mail: g.j.van.setten@efa.nl
Maria Grever, Pater Brugmanstraat 19,
6522 EG Nijmegen. Tel. 024-323 2754.
Huub Kurstjens, Nijenkamp 13,
6651 HG Druten. Tel. 0487-513119.
Sabine Te Rietstap, Zuster Meijboom-
straat 177, 2331 PG Leiden.
Tel. 072-532 1894.
Ineke Veldhuis-Meester, Quintuslaan 4,
9722 RV Groningen. Tel. 050-527 0099.
Kees Bogaerts, Omloop West 9,
3402 XM IJsselstein. Tel. 030-688 3576.

• Commissie Volwasseneneducatie

Iet Attema, *voorzitter en penningmeester*,
Transvaalkade 29 II, 1092 JL Amsterdam.
Tel. 020-693 1572.
Margriet Vencken-Martens, *secretaris*,
Haareneweg 4 A, 5061 VL Oisterwijk.
Tel. 013-528 4297.
Chris van Asperen, Pastoor Versteegstraat 7,
6687 AH Angeren. Tel. 024-325 8219.
Elselien van Gils, Nieuwendammerdijk 177,
1025 LH Amsterdam. Tel. 020-6323 927.
Jorien Ruyters, Petrus Dondersstraat 54,
5614 AH Eindhoven. Tel. 040-2126 508.

• Commissie PaBo

Marjan de Groot, *voorzitter*,
Derde Rompert 3, 5233 AE Den Bosch.
Tel. 073-6420 692.
Frans van Baal, *secretaris*,
Lancasterdreef 25A, 8251 TE Dronten.
Tel. 0321-314027.
E-mail: franbaal@wxs.nl
Theo Beker, Thesaurierweg 8,
6525 ES Nijmegen. Tel. 024-3555 224.
Marjolein du Jour, Dibbetsstraat 41,
2518 PN Den Haag. Tel. 070-365 1027.
Francien van der Meer, Grevelingen 90,
1826 AP Alkmaar. Tel. 072-5611 297.
Cees van der Kooij, De Hulst 53,
9301 PC Roden. Tel. 050-5018 947.

• Commissie Havo/Vwo

Elise Storck, *voorzitter*,
Elzenbroek 25, 4822 XE Breda.
Tel/fax 076-542 0592.
Theun Dankert, *secretaris*,
Oudestreek 4, 9354 AG Zevenhuizen.
Tel. 0594-631 734.
Genio Ruesen, Zwaluw 12,
8103 AR Raalte. Tel. 0572-357 388.
Leo Dalhuisen, Kortenaerlaan 18,
2121 XK Bennebroek. Tel. 023-584 9441.
Peter Westerveld, Breehoven 7,
6721 SP Bennekom. Tel. 0318-418052.

• Commissie Bavo/VMBO

Annet van Leersum-Jentink, *voorzitter*,
Fabijsstraat 18, 3248 AJ Melissant.
Tel. 0187-602792.
René Corbeij, *secretaris*,
Specht 19, 3766 WN Soest.
Tel. 035-6023 741.
E-mail: rcorbeij@casema.net
Ron Hendriks, Middenweg 83,
1098 AG Amsterdam.
Tel. 020-6682 237.
Marijke Meuwissen, Kwartelstraat 34bis,
3514 EW Utrecht. Tel. 030-273 1670.
Theo van Zon, Koewel 71,
6843 ZJ Arnhem. Tel. 026-3818 285.
Harm van Dam, Juliana van
Stolberglaan 37, 6713 PA Ede.
Tel. 0318-652208.
Marie-Jes Boonekamp-Wingen,
Notgerusweg 23, 6212 BJ Maastricht.
Tel. 043-3211534.

Joost Dik, Buitenhof 10,
3353 HB Papendrecht. Tel. 078-6413 422.
Saskia Stoffelsen, Noordeinde 329,
1334 BP Almere. Tel. 036-5323 733.

• Redactie Kleio

Jan van Oudheusden, *voorzitter*,
Massenetstraat 21, 5144 WP Waalwijk.
Tel. 0416-337430.
E-mail: jan.oudheusden@wxs.nl
Jos Trippenree, *secretaris*,
Beltmolen 30, 3833 KM Leusden.
Tel/fax 033-494 1824.
Tineke Bogaerts-Stoopman, *eindredacteur*,
Omloop West 9, 3402 XM IJsselstein.
Tel. 030-688 3576, fax 030-688 8459.
E-mail: c.bogaerts@consunet.nl
Ruud Slotboom, Hazenhof 54,
3451 LL Vleuten. Tel. 030-677 4061.
Carla Van Bortel, Evievelde 6,
5422 AK Gemert. Tel. 0492-361 136.
Huub Oattes, Roerdomp 80,
3641 TK Mijdrecht. Tel. 0297-281197.
Hans Pols, Van Aerssenstraat 140,
2582 JT Den Haag. Tel. 070-3501 380.
Marijke Meuwissen, Kwartelstraat 34bis,
3514 EW Utrecht. Tel. 030-2731 670.
Stefan Boom, Albrechtlaan 28,
1404 AL Bussum. Tel. 035-6948 742.

**Voor de overige fax- en E-mail-
nummers kunt u terecht op de
internet-site van de VGN:**
<http://home.wxs.nl/~srd/vgn.htm>

**Zijn er wijzigingen in de adressen of
in de commissies, geef dat dan door
aan de eindredacteur van KLEIO.
Dan staat het er de volgende keer
goed in!**